

Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za sociologiju
Filozofski fakultet

Diplomski rad

Teorija strukturacije Anthonyja Giddensa: pregled kritika i aplikacija

Student: Branimir Ivanković

Mentor: dr. sc. Krešimir Žažar

Zagreb, rujan 2016.

Sadržaj

1. Uvod	2
2. Ciljevi i svrha rada	3
3. Pregled.....	4
3.1. Ključni elementi teorije strukturacije	4
3.2. Lokacija agenta u vrijeme-prostoru	6
3.3. Kritika dominantnih teorijskih perspektiva	7
3.4. Prekid odnosa s dominantnim teorijama	9
3.5. Stratifikacijski model agenta	10
3.6. Svijest, ontološka sigurnost i rutina	12
3.7. Agencija, moć i nenamjeravane posljedice	14
3.8. Struktura, sistem i institucije	18
3.9. Teorija strukturacije i dualnost strukture.....	25
4. Kritika.....	26
4.1. Kritika Giddensovih gledišta o dihotomiji	26
4.2. Kritika sa stajališta metodološkog/kritičkog realizma: Margaret S. Archer.....	31
4.3. Kritika Giddensove elaboracije problematike ideologije	35
5. Aplikacija	38
5.1. Strukturacijska teorija i aplikacija	38
5.2. Aplikacija teorije strukturacije u istraživanjima upravljanja i organizacije	39
5.2.1. Analiza empirijske primjene teorije strukturacije	40
5.3. Adaptivna strukturacijska teorija.....	42
5.4. Aplikacija teorije strukturacije na programe za planiranje resursa poduzeća	46
5.5. Neki primjeri aplikacije teorije strukturacije u socijalnim znanostima	47
5.6. Osvrt na aplikaciju teorije strukturacije u empirijskim istraživanjima.....	49
6. Zaključak	51
<i>Sažetak</i>	53
<i>Summary</i>	53
Literatura	55

1. Uvod

Teorija strukturacije razvijena je s pokušajem transcendiranja tri istaknute tradicije misli u socijalnoj teoriji: hermeneutike ili „interpretativnih sociologija“, funkcionalizma i strukturalizma. Iako su navedene tradicije dale distinktivne i vrijedne uvide socijalnoj analizi, Giddens ih drži ograničenima i neuspješnima u objašnjavanju društvenih fenomena. Prvu formulaciju teorije strukturacije autor je dao u knjizi *New Rules of Sociological Method* (1976.), a samu teoriju doradio je i revidirao u knjigama *Central Problems in Social Theory* (1979.) i *The Constitution of Society* (1984.) te u mnogim člancima. Opus koji je ostavio iza sebe demonstrira opsežno poznavanje i korištenje socioloških koncepata svrstanih u mikro i makro sferu sociologije te vrijednost i značaj eklektičkog pristupa problemima kojima se bavio. Giddens gradi vlastiti sistem koncepata koje vuče iz teorijskih tradicija interakcionizma, dramaturgije, fenomenologije, etnometodologije, strukturalizma, psihoanalitičke teorije, funkcionalizma, pa čak i marksizma u određenom obliku te razrađuje vlastitu ontološku poziciju. Osnovno područje proučavanja socijalnih znanosti prema Giddensu nije iskustvo individualnog aktera, kao ni postojanje bilo kojeg oblika socijetalnog totaliteta. Ono po čemu se teorija strukturacije razlikuje od ostalih teorija koje se bave istom tematikom jest što ova teorija teži objasniti na koji se način sustavi produciraju i reproduciraju u socijalnoj interakciji s naglaskom na povezanost mikrosocijetalne i makrosocijetalne razine. Njezin centar su socijalne prakse, upravljane vremenom i prostorom. Iz ove ideje Giddens (1984) izvodi i centralnu proklamaciju teorije koja kaže da ponavljanje individualnih čina aktera proizvodi strukturu koja povratno djeluje na usmjeravanje budućih akcija pojedinaca. Izgradnja teorije u pitanju počiva na brojnim kritikama raznih škola, tradicija i autora te se bazira na premisi da dualizam mora biti rekonceptualiziran kao dualnost, i to dualnost strukture. Zbog navedenog te zbog prekida odnosa s dominantnim teorijama, strukturacijska teorija često je kritizirana.

Iz perspektive dihotomije mikro i makro proučavanja društva, kritika teorije strukturacije uglavnom se tiče problema prevladavanja dualizama između objektivizma i subjektivizma, društva i individue, strukture i akcije, makro i mikro analize, te institucionalne i interpretativne analize. Sve navedene kritike mogu se podvesti pod jednu osnovnu koja se odnosi na svođenje strukture na akciju. Iz tog razloga neki kritičari drže da dualizam mikro i makro fenomena nije nadvladan. Problem je u tome što neki kritičari smatraju da je Giddensovo shvaćanje strukture previše povezano s

općeprihvaćenim poimanjem socijalne strukture kao šireg konteksta socijalnog ponašanja, što uzrokuje pomutnju u pogledu nadilaženja dualizma strukture i akcije. Margaret S. Archer pružila je usustavljenu kritiku u kojoj se osvrće na epistemološki i ontološki karakter Giddensove teorije te putem morfogenetičkog/kritičkog pristupa odbacuje elizionistička teoretiziranja. Njezin realistički pristup pretpostavlja postojanje struktura akterima koji unutar njih zauzimaju pozicije. Takvu poziciju elizionistički teoretičari u potpunosti odbacuju. U pogledu ideja, kritika je pružena u vidu zanemarivanja diskusije o interesima koji konstituiraju rasprave o ideologiji. Stajališta Giddensove teorije usmjerena na prevladavanje dualizama u sociologiji nisu uvijek usklađena s razmatranjima sociohistorijskih problema. Zbog nedostatka razrade problematike interesa, neki autori smatraju da rasprava o ideologiji i eksploataciji nema čvrste korijene.

Uz adaptaciju i razne ekstenzije, ova teorija pronašla je svoje mjesto u području proučavanja upravljanja i organizacije. Posebno se ističu ona istraživanja koja ispituju tehnološke strukture. Pregled literature ukazuje nam da je teorija strukturacije postala velika inspiracija za istraživanje različitih društvenih procesa, posebno onih koji se odnose na prilagodbu nekoj novoj tehnologiji. Razlog tome je upravo način na koji se strukturacija poima, to jest način na koji se ona odnosi prema mogućnostima, djelokrugu i ograničenjima ljudske agencije u organiziranim, odnosno institucionaliziranim postavkama. Iako pregled socioloških radova nije ponudio *par excellence* primjer aplikacije strukturacijske teorije na empirijska istraživanja, ovi radovi predstavljaju napor u daljnjem razvoju teorije putem njezinog revidiranja i ekstenziviranja, posebno u vidu uvođenja novih konceptualizacija u teoriju te njezine rekonceptualizacije.

2. Ciljevi i svrha rada

U ovom radu cilj nam je istražiti glavne postavke, elemente, koncepte i njihove međusobne odnose koji izgrađuju teoriju strukturacije, a koje je Giddens kontinuirano razrađivao i upotpunjavao. Iz tog razloga polazište nužno smještamo na izvor teorije strukturacije kako ju je osmislio Anthony Giddens, odnosno na autorov opus rada. Potom, ciljamo analizirati kritičke opservacije upućene Giddensu i njegovom poimanju

socijalne teorije, kritike upućene strukturacijskoj teoriji i načinu na koji je konceptualizirana i sistematizirana te ontološkoj poziciji koju autor zauzima. Jedno od važnijih pitanja na koja ćemo ponuditi osvrt je i pitanje uspjeha teorije strukturacije u postizanju svog primarnog cilja, to jest pitanju prevladavanja diskrepancije mikro i makro razine analize.

Kritike će svakako obuhvatiti i aplikaciju teorije strukturacije na empirijska istraživanja. Pregled glavnih postavki teorije strukturacije i analiza pozicije koju zauzima Giddens te analiza kritika ove teorije, nužne su za obraćanje problemu aplikacije na empirijska istraživanja. Stoga, jedan od glavnih ciljeva i istom svrha ovog rada jest istražiti načine na koji je teorija strukturacije korištena u empirijskim istraživanjima i analizirati adekvatnost njezine općenite primjene. Samim time svrha ovog rada jest pokazati važnost daljnjeg razvoja teorije te doprinijeti razumijevanju problema koji proizlaze iz rezultata njezine aplikacije. Takvi problemi ponajprije se tiču rekonceptualizacije agencije i strukture te tehnike *metodološkog zagrađivanja*.

3. Pregled

3.1. Ključni elementi teorije strukturacije

U vremenu koje je prethodilo nastanku Giddensovih djela *Capitalism and Modern Social Theory* (1971), *New Rules of Sociological Method* (1976.), *Central Problem in Social Theory* (1979.) i *The Constitution of Society* (1984.), sociologijom je dominirao strukturalni funkcionalizam. Talcott Parsons, glavni predstavnik ove teorije, razvio je akcijsku teoriju temeljenu na metodološkom principu voluntarizma, kao općenitu teoriju za proučavanje društva. Teorija strukture socijalne akcije, kako je označuje Giddens (1984.), napisana je kasnih 1930-ih i postala je ključna u formiranju suvremene sociologije. Anthony Giddens, koji je vlastitu teorijsku poziciju izgradio na brojnim kritikama raznih škola, tradicija i autora, ogradio se od dominacije navedene teorije kritizirajući pritom i evolucionizam i historijski materijalizam. Tri su seta međusobno povezanih problema koji opisuju pozadinu nastanka teorije strukturacije. Po završetku 2. svjetskog rata, u svijetu engleskog govornog područja postojao je konsenzus o pristupu socijalnoj teoriji, sociologiji kao cjelini, njezinoj prirodi i

zadaćama te je predstavljao svojevrsnu intelektualnu arenu koja je omogućavala suprotstavljanje konkurentnih perspektiva. Ovaj ortodoksni konsenzus karakterizirali su objektivizam, funkcionalizam i naturalizam te Parsonsova terminologija referentnog okvira akcije usprkos kojem Parsons u svojoj teorijskoj shemi daje primat objektu (društvu) nad subjektom (inteligentnim i dobro informiranim ljudskim agentom, *the knowledgeable human agent*). Krajem 1960-ih i početkom 1970-ih konsenzus se rastače upravo zbog svojih intelektualnih, ali i političkih raznolikosti. Ipak, bilo je moguće raspoznati neke zajedničke teme, poput naglašavanja aktivnog refleksivnog karaktera ljudskog ponašanja, uz istovremeno odbacivanje pogleda da je ljudsko ponašanje rezultat sila koje akteri nisu u mogućnosti kontrolirati ili čak ne shvaćaju. Izuzetak su u tom pogledu bile škole strukturalizma i post-strukturalizma. Također, i bez izuzetaka, jeziku je pridavana velika važnost kao bitnom konstituantu aktivnosti svakodnevnog života. Konačno, pad važnosti empirističkih filozofija prirodnih znanosti pokazao je ne samo veću razdvojenost istih od socijalnih, već je i naglasio da filozofija prirodnih znanosti mora voditi računa o fenomenima za koje se interesira nova škola socijalne teorije – jezik i interpretaciju značenja. Giddens ističe osjetljivost teorije strukturacije na nedostatke starog konsenzusa te važnost navedenih konvergentnih događaja, naglašavajući da cilj svakako nije zamjena stare ortodoksije novom. Terminom *socijalna teorija* Giddens se obraća prirodi ljudske akcije i djelujućem (jastvu, *acting self*), stavljajući naglasak na pitanja o načinu konceptualizacije interakcije i odnosa spram institucija uz obuhvaćanje praktičnih konotacija socijalne analize. U tom kontekstu, autor sociologiju shvaća kao granu socijalnih znanosti fokusiranu na napredna, moderna društva. Nadalje, autor ističe da bi socijalni znanstvenici trebali brinuti o preradi koncepata ljudskog bića i bivstvovanja (*human being*) i ljudskog djelovanja (*human doing*), socijalne reprodukcije i transformacije. U tom pogledu, od primarne važnosti je dualizam, duboko usidren u socijalnu teoriju kao divizija objektivizma i subjektivizma. Ona razmišljanja koja su podržavala ortodoksni konsenzus, tvrdi Giddens, bila su manje sofisticirana od Parsonsovih, što su mogli otkriti oni koji su pod utjecajem hermeneutike i fenomenologije napadali objektivizam i strukturalnu sociologiju. Ipak, potonji kritičari objektivizma se zbog svojih otkrića naglo okreću subjektivizmu. U tom trenutku, konceptualna razdvojenost socijalnog subjekta i objekta doživjela je najveću diskrepanciju. Upravo iz tog razloga, teorija strukturacije bazira se na premisi da dualizam mora biti rekonceptualiziran kao dualnost, i to dualnost strukture (Giddens, 1984:XIV-XXXVII).

Koncept vrijeme-prostor autor želi inkorporirati u srce socijalne teorije jer označuje razmišljanje o disciplinarnim podjelama koje odvajaju sociologiju od povijesti i geografije. Mnogo je važnije pokazati korisnost ideja od njihovog porijekla, čak i kad se postavljaju unutar okvira različitog od onoga što je ideje izazvalo. Također, socijalne prakse konstituiraju i subjekt i socijalni objekt. Stoga, Giddens poziva na decentralizaciju subjekta i čini ju temeljem teorije strukturalizacije. Autor priznaje značaj lingvističkog obrata u smislu da filozofski problemi nastaju zbog nerazumijevanja logike jezika, ali istovremeno ističe da je ovaj termin ponekada varljiv. Ne radi se toliko o zaokretu prema jeziku, koliko o izmijenjenom pogledu na sjecište izrečenog ili označenog i učinjenog, što nudi novu i neobičnu koncepciju *praksisa* (Giddens, 1984). Ira Cohen drži kako je upravo praksis onaj temeljni koncept na kojem Giddens gradi teoriju strukturalizacije. Praksis je sinonim za konstituciju društvenoga života, to jest za način na koji su svi aspekti, elementi i dimenzije društvenoga života – od osnovnih instanci postupanja do najširih tipova kolektiva – generirani u i kroz društveno djelovanje (Cohen, 1989). Taj je koncept jednako relevantan za konstituciju akcije kao i za konstituciju kolektiva, jer se oba aspekta društvenoga života generiraju i reproduciraju (ili mijenjaju) jedino u i kroz praksis (Cohen, 1989).

3.2. Lokacija agenta u vrijeme-prostoru

Pojmove *akter* i *agent* Giddens koristi kao istoznačnice ističući da su oba pojma obilježena razumijevanjem onoga što čine dok to čine. Ipak, s obzirom na uobičajenu definiciju agenta koja mu daje svojevrсни *verstehen* (razumijevanje) i *knowledgeability*¹, dobru informiranost, sposobnost percepcije, inteligenciju i mudrost te samu činjenicu da se autor fokusira na moderna, razvijena društva, pojam agenta čini se prikladnijim za teoriju strukturalizacije.

Giddens prisvaja adaptiranu verziju psihologije ega i želi je direktno povezati s rutinizacijom, koju drži fundamentalnim konceptom strukturalne teorije. Rutinizacija aktivnosti kao situirani karakter akcije u vrijeme-prostoru i rekurzivna priroda svakodnevnog života su fenomeni koji povezuju raspravu o nesvjesnom s

¹ Ovaj termin Fanuko (2004) prevodi kao znanje. U ovom radu termin *knowledgeability* razumijevamo kao znanje i sposobnost.

Goffmanovom analizom *suprisutnosti* (*copresence*). U socijalnim susretima tijelo je pozicionirano u neposredne okolnosti suprisutnosti u odnosu na druge. Svaki je individuum trenutno pozicioniran u tijek svakodnevnog života, životni raspon (životni vijek) i u institucionalno vrijeme koje Giddens označuje *nad-individualnom strukturom* (*supra-individual*) *socijalnih institucija*. Poseban značaj za teoriju strukturalizacije ima i vremenska geografija koju je razvio Torsten Hägerstrand. Vremenska geografija daje posebnu pozornost prisutnosti nad aktivnostima koje se izvode iz fizičkih svojstava tijela i okoline u kojima se agenti kreću. Općenita osjetljivost na prostor i mjesto važna je za socijalnu teoriju kao i Goffmanov koncept *regionalizacije*, jer se situirana priroda socijalnih interakcija može proučavati u odnosu na različite *lokalitete* (*locales*) u kojima se koordiniraju i pojedinci i aktivnosti. Lokaliteti su dio postavki (ili postava, *settings*) interakcije te imaju definirane granice koje pomažu koncentrirati interakciju (Giddens, 1984).

3.3. Kritika dominantnih teorijskih perspektiva

Giddens kritizira sociološku teoriju zbog neuspjeha da implicira motive i strukture u procese interakcije te zbog vjere koju je općenito polagala u funkcionalizam, pozitivizam² i evolucionizam³. U kritici funkcionalizma i naturalizma autor ističe da ove perspektive potiču prihvaćanje društava kao entiteta lišenih granica i socijalnih sistema kao iznutra visoko integriranih cjelina, pri čemu koriste i direktne organske metafore i biološke koncepte. Funkcionalna analiza povezana je s evolucionizmom i pozitivizmom te ignorira aktivne procese interakcije ljudskih agenata. Budući da Giddens društva ne vidi takvima, uvodi pojmove *međudruštvenih sistema* (*intersocietal systems*) koji povezuju razne socijalne totalitete bez obzira na granice, i *vremensko-prostornih rubova* (*time-space edges*) koji se odnose na konfliktne ili simbiotske veze između društava različitih strukturnih tipova. Također, Giddens uvodi koncepte „epizode“ (od Ernesta Gellnera) i „svjetskog vremena“ (Wolfram Eberhard). Iako je Gellner tumačio da se sav socijalni život može predstaviti kao serija epizoda, Giddens ovaj termin koristi za velike procese promjene u kojima postoji definirani tip institucionalne reorganizacije (poput formiranja gradova u agrarnim društvima ili

² Giddens kritizira pozitivističko traganje za bezvremenim zakonima.

³ Evolucijska analiza vidi društva kao entitete koji se kreću po određenom putu, kao odgovor na neki primarni podražaj, na primjer, sredstva proizvodnje (Turner, 1986).

formiranja ranih država). Epizode su sekvence promjene sa specifičnim početkom, slijedom događaja i ishodom. Utjecaj svjetskog vremena je važan jer nam govori koliko daleko možemo ići pri usporedbi epizoda. „Svjetsko vrijeme tiče se varijabilnih konjunktura u povijesti koje mogu utjecati na uvjete i ishode naoko sličnih epizoda i utjecati na ono što uključeni agenti znaju o takvim uvjetima i ishodima“ (Giddens, 1984: XXVIII-XXIX).

U formulaciji strukturalne teorije Giddens želi pobjeći od dualizma povezanog s objektivizmom i subjektivizmom. Simbolički interakcionisti ignoriraju socijalne strukture i umanjuju važnost nesvjesne motivacije, dok teoretičari uloga iste vide kao konceptualne surogate za normativnu prinudu na pasivne agente koji izvršavaju dobivene zadatke. Giddens smatra da strukturalni idealizam Levi-Straussa ignorira ljudsku agenciju dajući primat sistemima kodova koji raspoređuju agente, dok makrostrukturalisti poput Petera Blaua iz svojih definicija isključuju refleksivne kapacitete agenata dajući na taj način prostor strukturnim parametrima koji konceptualiziraju interakciju u smislu statističkih stopa (Turner, 1986). Jedna od važnih ideja je ona *strukturnih načela* (*structural principles*), koja predstavljaju socijalna svojstva (*features*) socijalnih totaliteta. Ove ideje se ne mogu razmatrati u apstraktnom obliku te ih Giddens proučava u odnosu na tri velika tipa društva: plemenske kulture, klasno podijeljena društva i moderne nacije-države povezane s industrijskim kapitalizmom (Giddens, 1984). Plemenske kulture su društva koja nisu podijeljena u klase te su regulirana srodstvom i tradicijom. Klasno podijeljena društva su tipične agrarne civilizacije u kojem postoje klase, ali one nisu temeljni princip organizacije društva. Treći tip društva Giddens zove i klasna (kapitalistička) društva. Ovaj tip klasnog društva postoji tek od dolaska modernog kapitalizma te je klasna podjela njegovo središnje organizirajuće svojstvo (Sanders, 2016).

Da bi pristupio proučavanju socijalne promjene, Giddens (1984) zagovara dekonstrukciju (radije nego remodeliranje) historijskog materijalizma kojeg drži evolucionističkim, jer socijalnu promjenu tumači koristeći elemente ireverzibilnih serija stanja kroz koja prolaze društva, što ukazuje na konceptualnu povezanost s biološkim teorijama evolucije. Giddens se odriče i pozitivizma, posebno onih teorija koje tragaju za bezvremenskim zakonima ljudske organizacije (agencija mijenja obrasce ljudske organizacije što ne može rezultirati nepromjenjivim svojstvima) (Turner, 1986).

3.4. Prekid odnosa s dominantnim teorijama

Giddens gradi vlastiti sistem koncepata koje vuče iz teorijskih tradicija interakcionizma, dramaturgije, fenomenologije, etnometodologije, strukturalizma, psihoanalitičke teorije, funkcionalizma, pa čak i marksizma u određenom obliku. Funkcionalizam je analogno koristio biologiju kao kompatibilni model socijalnoj znanosti, pokazujući i analizirajući procese evolucije u društvu putem mehanizama adaptacije. Strukturalisti nisu dijelili ovaj afinitet prema biologiji i evoluciji. U strukturalističkoj misli, homologija socijalnih i prirodnih znanosti je primarno kognitivna, budući da predstavljaju slična svojstva sveukupne konstitucije uma. U hermeneutičkoj tradiciji misli socijalne i prirodne znanosti smatraju se radikalno odvojenima, a samim time je i razmak između subjekta i socijalnog objekta najveći. Subjektivnost je predkonstituirano središte iskustva kulture i povijesti i kao takva nudi temelj socijalnim znanostima. Izvan subjektivnog iskustva leži materijalni svijet vođen impersonalnim odnosima uzroka i učinaka. Ovdje je prirodni svijet neproziran i može ga se zahvatiti samo izvana. Temeljna razlika interpretativnih sociologija te funkcionalizma i strukturalizma leži u tome da interpretativne sociologije primat daju akciji i značenju u objašnjavanju ljudskog vladanja, dok strukturalizam i funkcionalizam taj primat daju strukturi naglašavajući pritom njezin prinudni karakter. Giddens ističe da su se razlike ovih perspektiva često uzimale kao epistemološke, međutim one su jednako tako i ontološke. Problem kojem se autor ovdje obraća leži u načinu određenja koncepta akcije, značenja i subjektivnosti te u pitanju povezanosti sa strukturom i prinudom (Giddens, 1984).

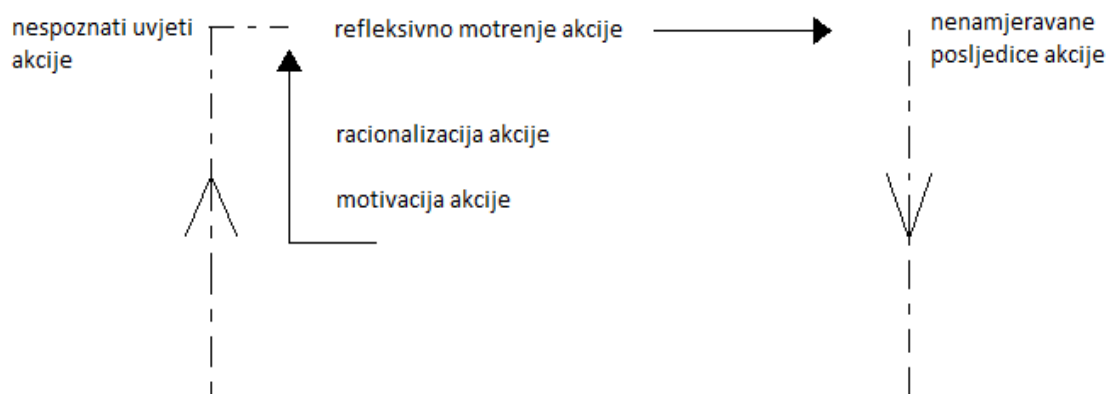
Sažimajući ove razlike, autor želi istaknuti da „glavna domena proučavanja u socijalnim znanostima, prema teoriji strukturacije, nisu niti iskustvo individualnog aktera niti iskustvo bilo kojeg oblika socijetalnog totaliteta, već socijalne prakse uređene poprijeko (kroz, *across*) prostora i vremena“ (Giddens, 1984:2). U tom smislu su i ljudske aktivnosti rekurzivne, što znači da socijalni akteri ih uvijek iznova stvaraju onda kada se izražavaju kao akteri. Samom aktivnošću akteri reproduciraju uvjete koji, povratno, te aktivnosti čine mogućima. Pri tom je refleksivni oblik znanja agenata izravno uključen u rekurzivno uređivanje socijalnih praksi. Zbog toga Giddens refleksivnost ne razumijeva jedino kao samosvijest, nego i kao „karakter kontinuiranog toka socijalnog života kojeg se motri“ (Giddens, 1984:3). Schutzove zalihe znanja, koje Giddens naziva *zajedničkim znanjem inkorporiranim u susretima*, a koje agenti koriste

pri realizaciji aktivnosti, nisu direktno dostupne svijesti aktera, jer to su većinom praktična znanja koja ovise o iskustvu i kontekstu socijalnih aktivnosti te nemaju kodificirani oblik. Ova su znanja istovremeno izvor objašnjenja koje agenti mogu ponuditi za svrhe, razloge i motive vlastitih akcija. Znanje agenata samo djelomično operira u terminima diskurzivne svijesti te je uvijek vezano nepoznatim uvjetima i nenamjeranim posljedicama akcije (Giddens, 1984, 1995).

3.5. Stratifikacijski model agenta

Stratifikacijski model agenta kako ga je predstavio Giddens (1979, 1984) prikazan je u *shemi 1*. Osnova za izradu ovog modela bila je distinkcija između praktične i diskurzivne svijesti te nesvjesnog. Kako vidimo, shema se sastoji od motivacije akcije (koja može biti svjesna ili nesvjesna), racionalizacije akcije (agentovih razloga za akciju) i refleksivnog motrenja (monitoringa, nadgledanja – agentovog znanja o tome što radi). Ovi aspekti agentove subjektivnosti nisu shvaćeni kao stanja svijesti već kao subjektivni procesi koji se kontinuirano odvijaju (što je u skladu s potrebom decentriranja subjekta). Uz namjeravane posljedice, akcija proizvodi i one nenamjeravane koje postaju nepoznati uvjeti daljnje akcije ili drugih akcija.

Shema 1. „Stratifikacijski model agenta“ (Giddens, 1984:5)

Motivacija akcije odnosi se na potencijal za akciju u vidu želja ili težnji, ne uključujući način na koji agent izvodi akciju. Motivi pružaju opće planove ili programe (projekte – Schutz), a ne izravne povode. Unutar individue, želje koje konstituiraju motivacijske impulse agenta generiraju dinamički odnos između motivacije i namjere. Motivi obično direktno utječu na akciju samo u relativno neobičnim okolnostima u kojima takva akcija najčešće prekida rutinu. Ipak većina svakodnevnog ponašanja nije direktno motivirana. Tako, iako agenti mogu navesti razloge svojih postupaka, nije nužno da isto vrijedi i za motive. Motivacija može biti i nesvjesna te je kao takva signifikantna karakteristika ljudskog ponašanja. Giddens naglašava da nesvjesno možemo istraživati samo u odnosu prema svjesnom, odnosno prema refleksivnom motrenju i racionalizaciji ponašanja koji su utemeljeni u praktičnoj svijesti. Također, potrebno je izbjeći spajanje nesvjesnog s formama socijalnog života, jer bismo na taj način reducirali autonomne socijalne sile. Ljudska motivacija može se shvatiti kao hijerarhijski uređena i to u smislu razvoja i u smislu distribucije želja u bilo kojem vremenu u životu neke osobe. Razlozi vlastitog postupanja, za kojima agenti diskurzivno tragaju u praktičnim pitanjima, u kontekstu socijalnog života stoje u napetom odnosu s racionalizacijom akcije. Racionalizacija akcije ovdje je definirana kao rutinska karakteristika ljudskog djelovanja, to jest mogućnost da agent ponudi objašnjenje vlastitih postupaka. Pri interakciji, refleksivno motrenje ovisi o racionalizaciji i rutinski inkorporira postavke interakcije. Ovaj fenomen, koji Giddens naziva suprisutnošću, osnova je za interpolaciju akcije u odnose vrijeme-prostora. Ljudska se akcija pojavljuje kao „*durée*“ (*trajanje*), kao neprekidan tok ponašanja agenata. „Racionalnost uvijek uključuje diskurzivnu svijest ili verbalizaciju, dok refleksivni monitoring može uključivati samo diskurzivnu svijest ili i diskurzivnu i praktičnu svijest“ (Marshall, prema Zlatar, 2008:168). Međutim, važnija su „siva“ područja praktične svijesti koja postoje između racionalizacije akcije i zalihe znanja pojedinog aktera. U skladu s distinkcijom diskurzivne i praktične svijesti, Giddens naglašava da se veza između akcije i zaliha znanja ne iscrpljuje u diskurzivnom objašnjenju⁴ intencija, već se odnosi i na sposobnosti aktera da objasne vlastite postupke navođenjem razloga u kontekstu praktične svijesti – to Giddens naziva racionalizacijom akcije, koja čini osnovu na kojoj ostali sudionici interakcije procjenjuju opću sposobnost aktera. Pri tom, treba imati na umu da je artikulacija objašnjenja kao razloga

⁴ Giddens (1979, 1984, 1993) koristi termin *accountability*.

također pod utjecajem nesvjesnih elemenata motivacije. U tom smislu, postoji mogućnost racionalizacije u kojoj nesvjesno može poremetiti uobičajeni raspored svjesnih procesa davanja objašnjenja (Giddens 1984, 1979, 1993).

Refleksivno motrenje aktivnosti ključno je za svakodnevno djelovanje te akteri ne prate samo tok svojih aktivnosti očekujući da drugi čine isto za svoje, već također rutinski nadgledaju socijalne i fizičke aspekte konteksta u kojem se kreću, odnosno postavke interakcije. Pozivajući se na Garfinkela, Giddens povezuje refleksivno motrenje s "mogućnošću razjašnjenja", odnosno obrazloženja ljudske akcije, pri čemu on tu mogućnost određuje kao "objašnjenja koja su akteri u stanju ponuditi, a koja se zasnivaju na istim zalihama znanja na kojima se zasniva i sama produkcija i reprodukcija njihovih akcija" (Giddens, prema Fanuko, 2004:198). Kao što ističu Harre *et al.*, „isto socijalno znanje i vještina su uključeni u genezu akcije i izvještaja ... sposobnost individua da čine oboje ovisi o njihovim zalihama socijalnog znanja“ (Marsh, Rosser, Harre 1978., prema Giddens, 1979:57). Ipak, obrazlaganje akcije odnosi se na diskurzivne sposobnosti aktera te ne iscrpljuje povezanost zaliha znanja i akcije. Ono što nedostaje Harreovoj karakterizaciji jest praktična svijest: „... prešutno znanje koje je s vještinom aplicirano na izvođenje tokova postupanja, ali koje akter nije u mogućnosti diskurzivno formulirati“ (Giddens, 1979:57). Refleksivno motrenje aktivnosti odnosi se na svrsishodni karakter ljudskog postupanja, jer naglašava intenciju kao proces te operira u pozadini racionalizacije akcije. Intencionalnost je rutinsko svojstvo ljudskog postupanja i ne implicira da akteri imaju definirane ciljeve na umu u stanju svoje aktivnosti (Giddens, 1984).

3.6. Svijest, ontološka sigurnost i rutina

Giddens razlikuje diskurzivnu svijest, praktičnu svijest i nesvjesno (u smislu nesvjesnih aspekata motivacije/spoznaje). Ove koncepte autor postavlja na mjesto Freudove trijade *ego*, *id* i *super-ego*. Razlog je tome što *ego* i *id* ne pružaju adekvatni teorijski okvir za analizu praktične svijesti. Iako psihoanalitički koncept pred-svijesti vjerojatno odgovara praktičnoj svijesti, on označuje nešto posve drugo. *Ego* je označen kao „ja“ i proizlazi iz pozicioniranja aktera u socijalnim susretima. U usporedbi s akterovim samo-deskripcijama uključenih u „mene“ (*me*), termin „ja“ (*I*) je sadržajno

prazan. Budući da odbacuje termin ega, Giddens drži da ne treba koristiti niti termin super-ega te kao zamjenu koristi pojam *moralna svijest* (Giddens, 1984:7-8). Svakodnevni život događa se kao tok namjeravanih akcija, ali one imaju nenamjeravane posljedice koje su jednako tako dio prirode agencije, budući da povratno mogu postati nepoznati uvjeti daljnjih akcija. U socijalnoj teoriji razradba praktične svijesti bila je uglavnom zanemarena, uz iznimku fenomenologije, etnometodologije i filozofije običnog jezika. Konceptualizaciju svijesti Giddens započinje razgraničavanjem diskurzivne i praktične svijesti te nesvjesnog. Granica između nesvjesnog s jedne te diskurzivne i praktične svijesti s druge strane je neprobojna i postojana te se temelji na represiji. Nesvjesno obuhvaća potisnute oblike spoznaje i impulsa, nesvjesne motivacijske komponente akcije te sadrži vlastitu hijerarhiju koja izražava dubinu životne povijesti individualnog aktera. Nesvjesno daje osnovni sustav sigurnosti agentima, motivirajući ih na taj način da se angažiraju u rutinskim aktivnostima, što im u konačnici pruža *ontološku sigurnost*⁵. Bez osjećaja povjerenja i ontološke sigurnosti, agenti bi u socijalnim odnosima trpjeli akutnu tjeskobu. Ontološka sigurnost postiže se uspješnim refleksivnim motrenjem interakcije te kroz rutinizirane (predvidive i stabilne kroz vrijeme) i regionalizirane (uređene u prostoru) interakcije. Turner (1986) ustvrđuje da su takve rutinizacije i regionalizacije rezultat korištenja pravila i resursa u prošlosti, a koje su agenti transformirali u strukturne principe, setove i svojstva. Upravo je potreba za ontološkom sigurnošću ta koja agente pogoni da reproduciraju rutinizirane i regionalizirane interakcije. Nesvjesno se ne nalazi samo u osnovi motivacije već čini i dobar dio nepoznatih uvjeta akcije. Nepoznati uvjeti akcije djeluju izvan dosega samorazumijevanja aktera. S druge strane, granica između diskurzivne i praktične svijesti je fluktualna i propustljiva. Ona ovisi o aspektima socijalizacije i iskustvima učenja pojedinog aktera. Radi se o razlikama između onog što se može reći i onog što se jednostavno čini. Praktična svijest središnja je za Giddensa. Ovdje se nalaze praktična znanja koja ovise o iskustvu i kontekstu socijalnih aktivnosti, prešutno znanje o tome „kako ići dalje“ u svakodnevnom životu. Na ovaj su način strukturna svojstva socijalnog sistema ugrađena u praktičnu svijest. Ipak, ona agentima istovremeno ne daje izravni diskurzivni izraz (diskurzivnu svijest). Diskurzivna svijest opisuje kapacitet agenata da daju razloge i racionaliziraju svoje postupanje, a praktična svijest se odnosi na agentove *zalihe neartikuliranog znanja* koje agenti implicitno koriste kako bi

⁵ Ontološka sigurnost je nesvjesno stanje u kojem je akterima ugodno djelovati i interagirati, a koje se postiže rutinizacijom praksi (Ritzer, 2005).

interpretirali akte drugih i same postavke interakcije. Ovdje se nalazi i uzajamno znanje inkorporirano u susretima. U praktičnu svijest uklopljena je i rutinizacija koja razdvaja sadržaj nesvjesnog i refleksivno motrenje akcije. Rutina, sve što se radi iz navike, osnovni je element svakodnevnih socijalnih aktivnosti. Svakodnevno ponavljanje aktivnosti je materijalna osnova onoga što Giddens naziva rekurzivnom prirodom socijalnog života (Giddens, 1984, 1995).

3.7. Agencija, moć i nenamjeravane posljedice

Agencija – termin koji Giddens uz akciju također koristi istoznačno – odnosi se na događaje koje neka osoba izvodi. Ona se ne referira na namjere činjenja stvari već na sposobnost ljudi da čine same stvari. Zbog toga, agencija implicira moć. Koncept agencije koji zagovara Giddens direktno se odnosi na generalizirani pojam praksisa te izražava način povezivanja akcijske teorije i strukturalne analize. Giddens primjećuje da se pojmovi akcije i strukture u sociološkoj i filozofskoj literaturi pojavljuju kao antinomije, a svoj nalaz tumači u neuspjehu škola misli u povezivanju akcijske teorije s problemima institucionalne transformacije. Ovu antinomiju skicirao je putem Wittgensteinove filozofije u pogledu odnosa jezika i praksisa, koja brzo dolazi do granice u pogledu teoretiziranja institucija. Giddens smatra da su institucije u Wittgensteinovoj filozofiji analizirane samo kao pozadina konsenzusa, u odnosu na koji se pregovaraju akcije i stvaraju značenja te da njegova filozofija ne vodi do problema socijalne promjene, odnosa moći ili konflikta u društvu. Antinomija je vidljiva i u Meadovoj formulaciji „socijalnog“ za koju Giddens drži da je ograničena samo na *poznate figure* i *generaliziranog drugog*. Mead nije razradio konceptualizaciju diferenciranog društva niti interpretacije socijalne transformacije te nije razvio uspješne modele analize institucija. U makro pogledu, funkcionalizam i strukturalizam daju prednost objektu nad subjektom, odnosno strukturi nad akcijom. Durkheim je vidio društvo kao izvanjsko svojim pojedinačnim članovima te nije uspio konceptualizirati objektivni karakter društva na uvjerljiv način. Giddens drži da su upravo Durkheimovi kasniji radovi inspirirali Parsonsa u teoretiziranju akcijskog referentnog okvira. Parsons je akciju razumijevao u odnosu na voluntarizam kojeg je želio pomiriti s *emergentnim*

*svojstvima*⁶ socijalnog sistema putem utjecaja normativnih vrijednosti. Kritika koju Giddens upućuje Parsonsu jest da je voluntarizam u njegovoj konceptualizaciji reduciran na motivaciju, koja je s karakteristikama socijalnog sistema spojena putem normi (Giddens 1979, 1984). Skiciranu antinomiju Giddens nalazi i u marksističkoj filozofiji, a njezine začetke čak u hegelijanskom nasljeđu koje je Marxa dovelo do determinističke teorije u kojoj su akteri pogonjeni historijskim zakonima. Uspoređujući Parsonsovu teoriju internalizacije vrijednosti i Althusserovu konceptualizaciju ideologije, Giddens ističe da, iako oba sistema mišljenja žele prevladati dualizam subjekt-objekt – Parsons putem referentnog okvira akcije, a Althusser preko teorijskog antihumanizma – obojica dolaze do pozicije u kojoj objekt kontrolira subjekt. Ipak, određene Marxove ideje utjecale su na Giddensovu teoriju u pogledu rasvjetljavanja problema agencije i strukture. „Svaki socijalni predmet koji ima ustaljenu formu pojavljuje se samo kao trenutak koji nestaje u kretanju društva. Uvjeti i opredmećivanje procesa su sami po sebi jednako njegovi trenuci, i njegovi jedini subjekti su individue, ali individue u međusobnim odnosima, koje jednako reproduciraju i produciraju iznova“ (Marx, prema Giddens 1979: 53).

Agencija i struktura pretpostavljaju jedna drugu, međutim, prepoznati njihov dijalektički odnos zahtijeva preradu nekih koncepata povezanih s tim terminima, kao i preradu samih termina. Giddens akciju definira kao: „tok aktualnih ili kontempliranih kauzalnih intervencija tjelesnih bića u neprekidne procese događaja-u-svijetu“ (Giddens, 1993:81). Kasnije će Giddens akciju preciznije definirati kao koncept koji se odnosi na dvije komponente ljudskoga postupanja: sposobnost i znanje⁷. Dok se prvi termin odnosi na transformativnu sposobnost, to jest da je osoba mogla djelovati drugačije, pod drugim Giddens razumijeva one stvari koje članovi društva znaju o tom društvu, kao i uvjete svoje aktivnosti u njemu. To znači da je za objašnjenje subjektivnosti nužno povezati diskurzivnu i praktičnu svijest te nesvjesno. Pritom, treba imati na umu da se sposobnost i znanje ne smiju izjednačiti s agentovom sposobnošću donošenja odluka (Giddens, 1982).

⁶ Emergencija je socijalni proces koji rezultira općim svojstvima sistema temeljenih u interakcijama individuum, ali koji se ne može objasniti ili predvidjeti putem znanja individuum. Emergentna svojstva su ona koja dijeli određena grupa ili kolektiv te koja nisu svodiva na pojedinog člana (Ritzer, 2005).

⁷ Giddens (1979,1984) koristi termin *knowledgeability*.

Ključ za početak razumijevanja prinude kao faktora je sloboda koju svaki individuum ima pri djelovanju, to jest činjenica da je u svakoj sekvenci postupanja neka individua mogla djelovati drugačije. Važno je napomenuti da se u okolnostima socijalne prinude “ne imati izbor” ne može izjednačiti s nestajanjem agencije. Prinuda ne operira kao sila prirode, kao da je ne imati izbor jednako mehaničkom obavljanju stvari. Giddens upozorava da se struktura ne smije durkheimovski izjednačavati s prinudom. Struktura nije sasvim izvanjska akterima. Ona postoji u pamćenju i socijalnim praksama. Kao značenja i norme, moć je integralni element sveg socijalnog života⁸. Sva socijalna interakcija uključuje moć kao vezu između ljudske akcije i transformativnog kapaciteta. Moć se unutar socijalnih sistema može analizirati kao odnose autonomije i ovisnosti među akterima koji koriste i reproduciraju strukturalna svojstva dominacije. U osnovi, što su posljedice određenog čina u prostor-vremenu udaljenije od originalnog konteksta čina, manje je vjerojatno da su te posljedice namjerne. Ova osnova ovisi i o djelokrugu znanja agenata, kao i moći koju su sposobni mobilizirati. Neki se akti ne mogu dogoditi osim ako ih agent namjeri učiniti (npr. samoubojstvo), ali većina akta nema karakteristiku namjere. Giddens kritizira filozofsko argumentiranje potrebitosti da ono što neka osoba čini bude namjeravano po barem nekakvom *opisu*, makar opis bio i netočan. Ova argumentacija može se oprimjeriti anegdotom o činovniku koji je potopio podmornicu Bismarck jer je povukao krivu polugu – napravio je nešto namjerno, ali ne ono što je zamišljao. Ipak podmornica je potopljena kroz njegovu agenciju. Ovaj primjer pokazuje potrebitost za bilo kakvim opisom nezadovoljavajućom, jer takvi opisi miješaju označavanje agencije s davanjem opisa akta te griješe u pogledu (refleksivnog) motrenja akcije. „Agencija se ne referira na namjere koje ljudi imaju čineći stvari, već na njihov kapacitet činjenja tih stvari“ (zato agencija implicira moć) i „agencija se tiče događaja čiji je počinitelj individua, u smislu da je individua mogla postupiti drugačije u bilo kojoj fazi dane sekvence postupanja“ (Giddens 1984:9). Drugim riječima, što god da se dogodilo, ne bi se dogodilo da individua nije intervenirala. Ipak, iako se slaže da su nenamjeravane posljedice akcije vrlo značajne za sociologiju, Giddens se ne slaže s Mertonom u pogledu analize nenamjeravanih posljedica. Suprotno Mertonovim tvrdnjama, Giddens tvrdi da nenamjeravane posljedice ne daju smisao naoko iracionalnim oblicima ili obrascima socijalnog postupanja. Primjer ritualnog okupljanja kojeg je ponudio Merton, Giddens kritizira na temelju logike da odnos između

⁸ Navedeno predstavlja važnost tvrdnje da se struktura može analizirati kao pravila i resursi koji se iskorištavaju pri konstituciji odnosa moći.

djelatnosti i preživljavanja grupe nije analogan odnosu koji postoji između želja ili potreba i intencija kod individualnog aktera. Želje ili potrebe jesu konstitutivne za motivacijske impulse aktera te proizvode dinamički odnos između motivacije i akcije koju akter namjeri učiniti, ali isto ne vrijedi za socijalne sisteme. Drugim riječima, Giddens se slaže da „ceremonije mogu ispuniti latentnu funkciju učvršćivanja grupnog identiteta omogućujući prilike na kojima se inače raštrkani članovi društva okupljaju kako bi sudjelovali u zajedničkoj aktivnosti“ (Merton, 1968:119), kao što je ples dozivanja kiše. Međutim, iako ovakvo postupanje ima integracijske učinke, tvrditi da je zbog toga i racionalno je nepromišljeno. Dakle, latentne funkcije imaju smisao na mikro razini, ali se ne mogu analogno primijeniti na makro razinu te ne pomažu pomirenju tih perspektiva. Ipak, Giddens želi sačuvati Mertonov uvid u mehanizme reprodukcije institucionalnih praksi te analizirati na koji način nenamjeravane posljedice akcije postaju nepoznati uvjeti daljnjih akcija. Ta se povratna sprega ostvaruje na dva načina. Kao prvo, nenamjeravane posljedice akcije mogu postati nepoznati uvjeti akcije tako da postanu dijelom *homeostatskih kauzalnih petlji*, kao što je, primjerice krug siromaštva gdje materijalna deprivacija djeteta vodi lošem obrazovanju te slabo plaćenom poslu i, konačno, materijalnoj deprivaciji odrasloga. Kao drugo, ukoliko je nenamjeravana posljedica akcije reprodukcija strukture koja daljnje akcije čini mogućima, nenamjeravane posljedice mogu postati nepoznati uvjeti akcije (Giddens, 1984, 1995).

Giddens ističe tri analitički odvojiva tipa analize konteksta nenamjeravanih posljedica: prvi, koji možemo nazvati *protučinjeničnom analizom*, tumači jedan set događaja i pita se što bi se dogodilo događajima B, C, D, E, da se A nije dogodio (npr. učinci bitke kod Maratona na razvoj grčke i posljedično formiranje europske kulture); *analiza kompleksa individualnih aktivnosti* predstavlja drugi tip analize u kojem se nenamjeravane posljedice tumače obrascem koji je nastao iz kompleksa individualnih aktivnosti (npr. etnička segregacija); *analiza mehanizama reprodukcije institucionaliziranih praksi* – nenamjeravane posljedice tvore spoznate uvjete daljnjih akcija u smislu da su individue motivirane uključiti se u regularizirane socijalne prakse koje usputno proizvode nenamjeravane posljedice. Bitno je naglasiti da se agentom prestaje biti ukoliko se izgubi sposobnost činjenja razlike, odnosno prakticiranja moći. „Akcija je kontinuirani proces, tok u kojem je refleksivno motrenje, koje individua održava (*maintain*), fundamentalno za kontrolu tijela, koju akteri obično održavaju

(*sustain*) u vlastitim životima“ (Giddens, 1984:10). S druge strane, moguće je da pojedinac nešto postigne ne koristeći vlastitu agenciju. Koncept namjere Giddens određuje kao karakteristiku akta za koji počinitelj zna ili vjeruje da će imati određen ishod te to znanje/vjerovanje koristi da ishod postigne. U ovoj formulaciji znanje treba shvatiti u obliku diskurzivne i praktične svijesti. Praktična nam govori o onome što akteri znaju činiti, a diskurzivna o onome što se prešutno čini (Cohen, 1989).

Kada govori o odnosu agencije i moći, Giddens kaže da „biti sposoban djelovati znači biti sposoban intervenirati u svijet ili se suzdržati od takve intervencije s efektom utjecaja na specifični proces ili stanje stvari. Ovo pretpostavlja da biti agentom znači biti sposoban implementirati raspon kauzalnih moći uključujući one moći koje utječu na implementaciju moći drugih“ (Giddens, 1984:14). Naglasak je potrebno staviti i na činjenicu da moć logički prethodi subjektivnosti, ili, kako bi rekao autor, konstituciji refleksivnog motrenja postupanja. Moć se nerijetko određuje kao namjera ili volja za postizanje nekog cilja, ili se pak smješta u društvo ili socijalnu zajednicu. Ovakve koncepcije pojma moći rezultiraju učvršćivanjem dualizma subjekta i objekta. Moć nije resurs sama po sebi. Resursi su mediji kroz koje se moć upotrebljava. Sve vrste ovisnosti nude neke resurse pomoću kojih subordinirani mogu utjecati na aktivnosti pretpostavljenih. To je ono što Giddens zove *dijalektika kontrole* u socijalnim sistemima (Giddens, 1984).

3.8. Struktura, sistem i institucije

Koncepti strukture, sistema i dualnosti strukture jezgra su teorije strukturacije. Iako su se mnogi funkcionalisti bavili pojmom socijalne strukture, Giddens smatra da ona nije adekvatno konceptualizirana da bi odgovorila na zahtjeve socijalne teorije. Mnogo je više pažnje posvećeno pojmu funkcije. Funkcionalisti i većina socijalnih analitičara strukturu razumijevaju kao stvaranje obrazaca socijalnih odnosa ili fenomena, koristeći pri tom koncepcije povezane s dualizmom socijalnog subjekta i objekta (npr. morfologija organizma). “Ovdje se struktura pojavljuje kao izvanjska ljudskoj akciji, kao izvor prinude na slobodnoj inicijativi nezavisno konstituiranih subjekata“ (Giddens, 1984:16). U strukturalističkoj i post-strukturalističkoj misli struktura je konceptualizirana kao sjecište prisutnosti i odsutnosti. Giddens točke transformacije u

strukturnim odnosima vidi kao rutinizirana sjecišta praksi. Socijalni sistemi sastoje se od obrazaca odnosa među akterima ili kolektivima koji se reproduciraju kroz vrijeme i prostor. Dakle, socijalne sisteme konstituiraju situirane prakse. Strukture su virtualne, a u vrijeme-prostoru postoje samo kao instancijacije, trenuci koji su rekurzivno uključeni u produkciju i reprodukciju socijalnih sistema. Kada se govori o strukturi, u strukturalističkoj tradiciji misli se ili na matricu prihvatljivih transformacija unutar seta pravila ili na pravila transformacije koja upravljaju matricom. Giddens strukturu, u najosnovnijem značenju, vidi upravo u odnosu s takvim pravilima, ali i resursima koje pravila povlače za sobom.

“Struktura se u socijalnoj analizi odnosi na strukturirajuća svojstva koja dopuštaju vezanje vrijeme-prostora u socijalnim sistemima, svojstva koja omogućuju postojanje raspoznatljivo sličnih socijalnih praksi kroz različite raspone vremena i prostora te koja im daju sistemsku formu. Reći da je struktura virtualno uređenje transformativnih odnosa znači da socijalni sistemi reproducirani kao socijalne prakse nemaju strukture već pokazuju strukturalna svojstva te da struktura postoji, kao prisutnost vrijeme-prostora, samo u svojim instancijacijama u takvim praksama i memorijskim tragovima koji orijentiraju postupanje ljudskih agenata sa znanjem i sposobnošću“ (Giddens, 1984:17).

Strukture možemo analizirati kao pravila i resurse koje je potrebno tretirati kao setove transformacije i medijacije između reproduciranih svojstava socijalnog sistema. Kada govorimo o pravilima, u osnovi ih možemo razlikovati kao konstitutivna i regulativna. Primjerice, u šahu je konstitutivno pravilo ono koje određuje šah-mat. Ako bismo objašnjavali ovo pravilo, puno bismo rekli o samoj strukturi igre. Ipak, za same igrače, ovo pravilo ima i regulativna svojstva. S druge strane, regulativno pravilo koje kaže da se radnici moraju na poslu pojaviti u određeno vrijeme, ne pomaže nam odrediti što rad jest. Također, i ovo pravilo ima svoje konstitutivne aspekte. Iako nam ne govori o konceptu rada, odnosno što rad jest, ipak opisom ulazi u neke druge koncepte, poput industrijske birokracije. Pravila se također mogu odnositi i na rutinu, ipak rutina sama po sebi nije pravilo. Nije suvišno reći da konstitutivnost i regulativnost nisu dva tipa pravila, već dva njegova aspekta. Ova distinkcija je važna zbog nespretnosti definiranja, primjerice, „regulativnih pravila“, gdje pojam „regulativno“ *de facto* implicira

„pravilo“. Nadalje, također kao aspekt pravila, možemo navesti i matematičke formule. Naravno da u socijalnoj teoriji ne očekujemo matematičkim formulama izjednačavati društvene stvari. Formula je procedura koja se može generalizirati. Ona je generalizirana zbog konteksta i prilika koje dopuštaju metodološki kontinuitet ustanovljene sekvence. Primjerice, za pravila jezika možemo reći da su metodološki implicirana u praktične aktivnosti svakodnevnog života te da se korištenje jezika odvija po određenoj metodi. Sva kodificirana pravila poprimaju oblik regulacije i/ili konstitucije jer daju verbalni izričaj onome što treba biti učinjeno. Ujedno, pravila su procedure akcije, aspekti praksisa. “Formulirana pravila – koja daju verbalni izričaj zakonima, birokratskim pravilima, pravilima igre i slično – kodificirane su interpretacije pravila radije nego pravila kao takva“ (Giddens, 1984:21). Struktura se može konceptualizirati apstraktno kao dva aspekta pravila – normativni elementi i kodovi označavanja. Resursi su također dvojaki – autoritativni resursi su nematerijalni i izvode se iz koordinacije aktivnosti ljudskih agenata (organizacija socijalnog vrijeme-prostora i životnih prilika). Oni su rezultat vlasti kontrole jednih aktera nad drugima te konstituiraju strukture dominacije. Alokacijski resursi potječu iz kontrole materijalnih proizvoda ili aspekata materijalnog svijeta te se izvode iz čovjekove kontrole nad prirodom. Obje vrste kontrole generiraju moć. Giddens dualnost strukture u odnosima moći objašnjava na slijedeći način: „resursi (fokusirani putem signifikacije i legitimacije) su strukturirana svojstva socijalnog sistema koja reproduciraju agenti sa znanjem u toku interakcije“ (Giddens, 1984:15). Naglašavajući važnost resursa kao svojstava socijalnih sistema, Giddens želi istaknuti važnost koncepta moći za socijalnu teoriju. Resursi imaju transformativni karakter i povezani su sa signifikacijom (kodovima) i legitimacijom (normama) (Giddens 1979, 1984, 1995).

Svijest o socijalnim pravilima, izraženima u praktičnoj svijesti, srž je znanja koje agenti posjeduju. Agenti ovo znanje praktičnog karaktera primjenjuju u produkciji i reprodukciji svakodnevnih socijalnih susreta. Zbog toga, znanje o procedurama ili majstorstvo tehnike izvođenja socijalnih aktivnosti, je po definiciji metodološko. U osnovi to znači da takvo znanje ne specificira sve situacije koje bi agenta mogle snaći, već daje kapacitet mogućih odgovora na socijalne okolnosti te utječe na njihov raspon. Tipove pravila koji imaju najveći značaj za reprodukciju institucionaliziranih praksi Giddens opisuje oprečno kao: a) intenzivna – površna; b) prešutna – diskurzivna; c) neformalna – formalizirana; d) slabo sankcionirana – snažno sankcionirana. Pod

intenzivnim pravilima misli se na formule koje strukturiraju teksturu svakodnevnog života (primjerice pravila jezika). Kontrastno, površna pravila imaju slabi učinak na teksturu svakodnevnog života. Većinu pravila impliciranih u produkciji i reprodukciji socijalnih praksi agenti shvaćaju prešutno, dok diskurzivna opisuju pravila poput zakona, odnosno pravila koja propisuju snažne sankcije u slučaju njihovog kršenja. Takva su pravila ujedno i formalno kodificirana. Neformalna pravila za sobom povlače neformalne sankcije. Potrebno je primijetiti da linija kontrasta zajedno postavlja pravila koja su s jedne strane intenzivna, prešutna, neformalna i slabo sankcionirana, a s druge površna, diskurzivna, formalizirana i snažno sankcionirana. Ovakav raspored nije slučajan. Kako je naznačeno, autor drži da intenzivna pravila strukturiraju teksturu svakodnevnog života. Među socijalnim analitičarima uobičajeno je misliti da što su pravila apstraktnija to imaju veći utjecaj pri strukturiranju socijalnih aktivnosti (primjerice, kodificirani zakoni). Ipak, Giddens predlaže da naoko trivijalne procedure koje slijedimo u svakodnevnom životu imaju dublji utjecaj na općenitost socijalnog postupanja (Giddens, 1984).

Institucije predstavljaju dugotrajnije značajke socijalnog života te njihova analiza pretpostavlja obustavu vještina i svjesnosti aktera, tretirajući institucije kao kronično reproducirana pravila i resurse. Institucije su prakse s najvećom ekstenzijom vrijeme-prostora unutar socijalnih totaliteta. Najdublje ugrađena strukturalna svojstva implicirana u reprodukciji socijalnih totaliteta Giddens zove *strukturnim principima*. Strukturne principe (ili temeljne principe organizacije) možemo identificirati kao višestrukost transformacijsko-medijacijskih odnosa. *Sisteme* Giddens ih razumijeva kao reproducirane odnose između aktera ili kolektiviteta, organizirane kao regularizirane socijalne prakse. Iako se termini sistem i struktura pojavljuju i u strukturalizmu i u funkcionalizmu, Giddens drži da ih niti jedna od ovih perspektiva ne razlikuje na adekvatan način te se konceptualizacije ovih termina, u obje perspektive, naprosto urušavaju jedna u drugu. Razloge tome Giddens pronalazi u analogiji s organizmom gdje struktura organizma postoji neovisno od njegovog funkcioniranja u smislu da se dijelovi organizma mogu proučavati i nakon njegove smrti, to jest po prestanku njegove funkcije. Naravno, socijalni se sistemi ne mogu proučavati na ovaj način. Obrasci socijalnih odnosa postoje samo dok je sistem organiziran, dok se reproducira tokom vremena (Giddens, 1984, 1979).

Ono što Giddens želi reći jest da kada govorimo strukturi, govorimo o određenom setu pravila koja za sobom povlače određene resurse potrebne za produkciju i reprodukciju određenih akcija koje sadržavaju određeni raspon i vrstu moći te su istovremeno sredstva reprodukcije sistema koji, povratno, vrši određenu prinudu. Ne samo da su setovi pravila podložni promjenama, što za sobom povlači i promjene u potrebitim resursima te količini i vrsti moći, već se strukturni principi i institucije mogu posve razlikovati s obzirom na vrijeme-prostor, dakle temporalno i geografski. Ovakva perspektiva u potpunosti prekida odnos s biološkim analogijama te ne ostavlja prostor za kritike u vidu evolucionizma. Dualnost strukture očituje se upravo u činjenici da su pravila i resursi, ocrtni u produkciji i reprodukciji socijalne akcije, istovremeno sredstva reprodukcije sistema. To je razlog zašto Giddens relaciju sistema i strukture objašnjava kao svojstvo dualnosti strukture.

Govoriti o strukturi kao o pravilima i resursima podložno je krivoj interpretaciji. U sociološkoj analizi struktura se odnosi na strukturirajuća svojstva koja dopuštaju vezivanje vremena i prostora u socijalnim sistemima. Socijalni sistem jest sistem socijalne interakcije, odnosno reproducirani odnosi između aktera ili kolektiva, organizirani oko regularne socijalne prakse. Fanuko (2004) navodi da se uz pomoć lingvističke analogije može se reći da struktura u tijeku vremena egzistira paradigmatički (kao uzor za djelovanje, op. a.), a sistem sintagmatički. Socijalni sistemi kao reproducirajuće socijalne prakse nemaju strukture, već određena strukturna svojstva i struktura postoje kao vremensko-prostorna prisutnost u praksama i kao vodilja postupanja agenata. Strukturna svojstva su modaliteti, odnosno interpretativne sheme koje se koriste pri komunikaciji značenja ili signifikaciji, u odnosima moći, to jest dominaciji te za aplikaciju normi na sankcije socijalnog ponašanja (legitimacija). Glavna propozicija teorije strukturacije je ta da su pravila i resursi – izvučeni iznad produkcije i reprodukcije socijalnih akcija – istovremeno sredstva reprodukcije sistema. Ovaj argument opisuje i dualnost strukture. Struktura se ne odnosi samo na pravila implicitirana u produkciji i reprodukciji socijalnih sustava već i na resurse. Najvažniji aspekti strukture su pravila i resursi involvirani u institucijama. Socijalni sistem u kojem se implicira struktura komprimira aktivnosti agenata koje su reproducirane kroz prostor-vrijeme to jest socijalni sistemi u kojima je struktura rekurzivno implicitirana obuhvaćaju situirane djelatnosti ljudskih aktera, a koje su reproducirane kroz vrijeme i prostor. Zato Giddens ističe da analizirati strukturaciju socijalnih sistema znači proučavati načine u

kojima se takvi sistemi – utemeljeni na aktivnostima aktera koji koriste pravila i resurse u raznim kontekstima akcija – produciraju i reproduciraju u interakciji. Ritzer objašnjava da „konstituiranje agenata i struktura nije neovisno jedno o drugome; svojstva socijalnog sistema smatraju se istodobno i sredstvima, ali i proizvodima praksa aktera, a te osobine sistema u povratnom smislu organiziraju i prakse samih aktera“ (Ritzer, 1997:393). Dualnost predstavlja konstitucija agenata i struktura. Takvo konstituiranje nisu dvije neovisne cjeline fenomena, dakle ne radi se o dualizmu, već se radi o reprezentaciji strukturnih osobina socijalnog sistema. Dualnost strukture je uvijek glavno utemeljenje kontinuiteta u socijalnoj reprodukciji kroz prostor-vrijeme te se očituje u uvjetima i posljedicama akcija. Prema teoriji strukturacije, trenutak produkcije akcije je onaj reprodukcije u kontekstu dnevnih akcija socijalnog života. Agenti reproduciraju uvjete koji takve akcije čine mogućima – struktura nema postojanje neovisno od znanja koje agenti imaju o tome što rade u dnevnim aktivnostima, odnosno, kako je rečeno, struktura akterima (ili agentima) nije sasvim izvanjska (Giddens, 1984).

Na pitanje na koji način se može reći da postupanje individualnih aktera reproducira strukturna svojstva većih kolektiva, autor odgovara na dvije razine. Logički, postojanje kolektiva ili društva očigledno ne ovisi o aktivnostima jedne individue. Također, kada bi svi agenti nestali, prestalo bi postojati i to društvo ili kolektiv. Ponuditi objašnjenje na supstantivnoj razini značilo bi se pozabaviti pitanjima i problemima koji se tiču mehanizama integracije različitih tipova socijalnih totaliteta. Uvijek se radi o tome da svakodnevne aktivnosti socijalnih aktera ocrtavaju i reproduciraju strukturne značajke socijalnog sistema kojem pripadaju. Socijalna se reprodukcija ne smije izjednačavati s konsolidacijom socijalne kohezije. Lokacija aktera i kolektiviteta u različitim sektorima ili regijama socijalnih sistema snažno djeluje na utjecaj akterovih uobičajenih postupanja na integraciju socijalnih totaliteta. Autor ovdje postavlja granicu lingvističkim objašnjenjima koja bi se mogla koristiti za ilustriranje dualnosti strukture. Ipak, rekurzivne kvalitete govora i jezika, to jest proučavanje istih, može ponuditi rasvjetljavanje problema socijalne analize. Pri tom treba imati na umu da iako svi ljudi neke jezične zajednice dijele ista pravila i lingvističke prakse, to nije nužno slučaj kod strukturnih svojstava socijalnih sistema općenito. Odgovor na pitanje zašto je tome tako, Giddens traži u načinu konceptualizacije socijalnih sistema, posebice društava. U funkcionalizmu i strukturalizmu vrijeme (to jest presjeci vrijeme-prostora) se pokušava isključiti iz socijalne teorije apliciranjem distinktivnosti sinkronije i dijakronije, analize

društvenih aspekata sa stajališta njihovih funkcioniranja u danom trenutku, odnosno proučavanje istih kroz povijest. Ipak, obje perspektive tendiraju izvući socijalne sisteme iz vremena proučavajući ih kao zamrznute u vremenu, kao sliku. Problem koji u takvom slikovitom izlaganju povezanom s koncepcijom strukture nastaje jest da su slike perceptivno prisutne u smislu u kojem socijalna struktura nije. Vrijeme odbija biti eliminirano u analizi te distinktivnost sinkronije i dijakronije postaje nestabilna (Giddens 1984, 1979). Zbog toga Giddens predlaže sljedeća određenja:

„Struktura, kao rekurzivno organizirani set pravila i resursa, nalazi se izvan prostora i vremena, osim u svojim instancijacijama i koordinaciji kao memorijskim tragovima te je obilježena 'odsutnošću subjekta'. ... Socijalni sistemi ... uključuju situirane aktivnosti ljudskih agenata reproduciranih kroz prostor i vrijeme. Analizirati strukturaciju socijalnih sistema znači proučavati načine po kojima se takvi sistemi ... produciraju i reproduciraju u interakciji.“ (Giddens, 1984:25).

Giddensova koncepcija strukture ima mnogo zajedničkog sa strukturalnom lingvistikom (de Saussure), analogna je jeziku (*langue*) i egzistira virtualno realizirajući se (analogno govoru, *parole*) samo u strukturiranju socijalnih sistema i memorijskim tragovima aktera (Fanuko, 2004). Također, Giddens predlaže da korištenje „strukture“ bude bliže Levi-Straussovom poimanju nego onom funkcionalizma. Ipak, istaknuo je i neka ograničenja koja ugrožavaju korisnost pojma po Levi-Straussovoj koncepciji. Kao prvo, Giddens se ne slaže s Levi-Strausovim pogledom na strukturu koja podrazumijeva model koji je konstruirao promatrač i koji nema veze s empirijskom stvarnošću. Giddensova struktura postoji virtualno, kao instancijacije ili trenuci, ali to ne znači da se jednostavno može izjednačiti s modelima koje su kreirali znanstveni promatrači. Nadalje, Levi-Strauss strukturaciju tretira kao kombinatorne forme koje je proizveo neki vanjski faktor (nesvjesno). Giddens uzima nesvjesno kao važan faktor u teoriji strukturacije, ali centralnom želi postaviti diskurzivnu i praktičnu svijest. Tretiranje strukture kao matrice, ili zakona transformacije Giddens zamjenjuje pravilima (i resursima) koji u socijalnoj reprodukciji povezuju vrijeme. Tehnički prigovor koji Giddens upućuje Levi-Straussu tiče se pravila transformacije. Sva su socijalna pravila transformativna u smislu da se struktura ne manifestira u empirijskoj sličnosti socijalnih predmeta. Konačno ograničenje koje Giddens nalazi u koncepciji

strukture Levi-Straussa tiče se nepovezivanja struktura s koncepcijom moći, konceptom za koji Giddens drži da je logički pretpostavljen onim agencije te je obilježen karakterističnom vezom agencije i strukture (Giddens, 1979).

3.9. Teorija strukturacije i dualnost strukture

Strukturacija se odnosi na „uvjete koji vode kontinuitet ili transformaciju struktura i zbog toga reprodukciju sistema“ (Giddens, 1993:66). Koncepciju koju Giddens katkad naziva teoremom, a katkad postulatom dualnosti strukture ključan je za teoriju strukturacije, posebno zbog odnosa prema fundamentalno rekurzivnom karakteru socijalnog života, to jest rekurzivnu prirodu socijalnih praksi. Upravo dualnost strukture izražava uzajamnu ovisnost strukture i agencije. Konstitucija agenata i struktura nisu dva nezavisno dana seta fenomena u smislu dualizma već predstavljaju dualnost. Ovaj koncept govori nam da su strukturna svojstva socijalnih sistema istovremeno medij i ishod praksi koje rekurzivno organiziraju, odnosno, on spaja produkciju socijalne interakcije s reprodukcijom socijalnih sistema kroz vrijeme-prostor. Formulirana na ovaj način, teorija strukturacije odbacuje diferencijaciju sinkronije i dijakronije, to jest statike i dinamike. Struktura je na neki način više interna agentovim akcijama. Ipak, ona je istovremeno prinudna (*constraining*) i osposobljujuća (*enableing*). Putem signifikacije i legitimacije agent se informira o vanjskom kontekstu, uvjetima i potencijalnim rezultatima akcije. Strukturna svojstva socijalnog sistema mogu se rastezati kroz prostor i vrijeme izvan kontrole individualnih aktera. Koncept strukturacije koji autor želi razviti ovisi o distinkciji strukture i sistema s jasnom naznakom da isti moraju biti na neki način spojeni. Bitno je naglasiti da prema ovoj koncepciji iste strukturne karakteristike participiraju u subjektu i objektu. Struktura simultano oblikuje osobnost i društvo, ali ne u potpunosti. „Struktura ne smije biti konceptualizirana kao barijera akciji, već kao esencijalno uključena u njezinu produkciju“ (Giddens 1979:70). Proučavati strukturaciju socijalnih sistema znači proučavati uvjete vođenja njihovog kontinuiteta, promjene i raspada. „Centralizacija socijalne reprodukcije ne implicira naglasak stabilnosti nauštrb radikalnih diskontinuiteta u sistemskoj organizaciji. Inherentne relacije produkcije i reprodukcije uključene u ideju dualnosti strukture impliciraju da je sjeme promjene prisutno u svakom trenutku konstitucije socijalnih sistema kroz vrijeme-prostor“ (Giddens,

1995:27). Struktura je, dakle, način na koji se odnos između trenutka i totaliteta izražava u socijalnoj reprodukciji. Odnos trenutka i totaliteta važan je za socijalnu teoriju, jer isti predstavlja dijalektiku prisutnosti i odsutnosti koja „... veže najmanje trivijalne forme socijalne akcije sa strukturnim svojstvima sveukupnog društva (i, logično, s razvojem ljudske vrste kao cjeline)“ (Giddens, 1979: 71). Struktura ne postoji neovisno o znanju koje agenti imaju o vlastitim svakodnevnim aktivnostima. Dualnost strukture temelj je kontinuiteta socijalne reprodukcije kroz prostor-vrijeme te pretpostavlja refleksivno motrenje agenata i „trajanje“ svakodnevnih socijalnih aktivnosti (Giddens, 1979, 1984, 1993, 1995).

4. Kritika

4.1. Kritika Giddensovih gledišta o dihotomiji

Kritika teorije strukturacije uglavnom se tiče problema prevladavanja dualizma objektivizma i subjektivizma, društva i individue, strukture i akcije, makro i mikro analize, te institucionalne i interpretativne analize (Fanuko, 2004; Layder, 2006). Layder najveće probleme u teoriji strukturacije vidi u (re)definiciji strukture, trajnosti i izdržljivosti socijalnih sistema te činjenice da je struktura razdvojena od sistema. Na ovaj način stvoreno je više problema nego ih je riješeno. Probleme u općem sistemu definicija ističu još Thompson (1984), Turner (1986), Cohen (1989), Waters (1994) i Rose (1998). Problem je u tome što je Giddensova struktura previše povezana s općeprihvaćenim poimanjem socijalne strukture kao šireg konteksta socijalnog ponašanja, što uzrokuje pomutnju u pogledu nadilaženja dualizma strukture i akcije. Ukoliko smo strukturu redefinirali, pojam dualnosti strukture ispada suvišan i zbunjuje, jer se čini da se bavi tradicionalnim problemom strukture i akcije (kao institucionalnog konteksta). Giddens napušta konvencionalne ideje objektivne socijalne stvarnosti koja ovisi o ljudskim aktivnostima te traga za načinom na koji struktura može biti formulirana kao aspekt aktivnosti. Akcija i struktura postavljeni su kao dva aspekta iste stvari – socijalnih praksi. Na ovaj način stari su problemi izbjegnuti jer više nisu definirani kao važni. Dodatni problem proizlazi iz Giddensove koncepcije strukture kao pravila i resursa te sistema kao reproduciranih odnosa. Ovakva koncepcija odmiče pozornost od distributivne dimenzije socijalnih sistema koja osvjetljava stvaranje

obrazaca alokacije resursa. Nejednaka distribucija novca, moći, vlasništva i slično stvara specifične obrasce koji se mogu objektivno promatrati te osvjetljava općenitu strukturu moći u društvu. Očrtani slojevi društva su organizacijski te društvu kroz razvoj do veće kompleksnosti omogućuju veću autonomiju. Navedeno ne niječe ljudsku konstrukciju niti mogućnost ljudskog utjecaja u vidu promjene. Giddens ignorira opisanu *dubinsku ontologiju*⁹ društva te se socijalna stvarnost kao izravno i trenutno implicirana u aktivnostima ljudskih bića čini dosta tanka, ponajviše na strani problema odnosa akcije i strukture. Dubinska ontologija dopustila bi uvođenje stupnjeva objektivnog i odmicanje od ljudske aktivnosti. Nadalje, Fanuko (2004) i Layder (2006) ističu dualizam makro-mikro nije nadvladan. On ponovno izranja pri distinkciji socijalne i systemske integracije te se bori sa stvarnom razlikom između susreta licem u lice s jedne strane i, s druge, socijalnih susreta koji ne moraju uključivati istovremenu prisutnost ljudi koji su u odnos uključeni (primjerice, odnos klijenta i vlasnika banke). Postavljajući strukturu u virtualnu sferu, Giddens je zanemario zbiljski ontološki dualizam između strukture i akcije i dihotomiju mikro i makro fenomena, čija se stvarnost ne može objasniti konstantnom instancijacijom. Sve što Giddens čini rezultira pomicanjem dualizma na drugu razinu, na razliku između socijalne i systemske integracije (Layder, 1989; Lockwood, 1964:244-250). Mouzelis (2005) zaključuje da teorija strukturacije ne uspijeva balansirati sintezu između mikroorijentirane interpretativne i makrostrukturne sociološke tradicije. Naglašavanje koncepta dualnosti sistematski privilegira prvu na štetu druge što dovodi do zanemarivanja hijerarhijski organiziranih kolektivnih aktera i njihovih različitih doprinosa reprodukciji i transformaciji socijalnih sistema. Još jedna važna točka u kritikama Giddensove teorije je pitanje prinudno-osposobljujuće prirode strukture kojem se Fanuko obraća kao odnosu volunzarizma i determinizma. Polazište je i ovaj put smješteno u Giddensovo stajalište o vezi akcije i moći te tezi strukture kao proizvodu djelatnosti aktera. S tim u vezi, Thompson (1984), Callinicos (1988), Layder (2006) kritiziraju Giddensa za zanemarivanje objektivne snage strukturnih prinuda. Zbog toga je teorija strukturacije tanka na strukturnoj i institucijskoj strani akcijsko-strukturnog problema. Teorijska razrada socijalne djelatnosti kod Giddensa je daleko bogatija i potpunija od one socijalne strukture (Fanuko, 2004). Također, dualizam je vidljiv pri „metodološkom

⁹ Dubinska ontologija predstavlja razumijevanje društva kao sastavljenog od slojeva koji imaju različite karakteristike i svojstva ali koji su čvrsto isprepleteni. Ovo razumijevanje opire se pogledu da je društvo sastavljeno od jednog velikog elementa (poput diskurzivnih praksi ili figuracija) (Layder, 2006).

zagrađivanju“ (Layder, 2006:176) koje se odnosi na mogućnost da se pri empirijskom istraživanju aspekti dualnosti strukture stave sa strane. To znači da kad bi proučavali, primjerice, neku instituciju, mogli bismo iz analize izostaviti način na koji je akteri produciraju i reproduciraju u dnevnim aktivnostima. Obratno, kad bi analizirali strateške aktivnosti ljudi u određenom okruženju, po strani možemo ostaviti analizu institucionalnog konteksta. Koncentrirati se ili na institucionalnu analizu ili na analizu strateškog postupanja, čini se, predstavlja različite aspekte socijalne stvarnosti, iako ove aspekte možemo smatrati međuovisnima i isprepletenima (Layder, 2006).

Ritzer (2005), Mouzelis (2005) i Layder (2006) ističu da Giddensova konceptualizacija strukture i akcije u mnogočemu sliči Bourdieovoj koncepciji habitusa i polja. Sam Bourdieu (1977) također je želio nadvladati dualizme u sociologiji. Njegov utjecaj na Giddensa vidljiv je u pogledu praktične svijesti koja sadrži praktična znanja o svijetu u kojem se agenti kreću, čak iako ta znanja agenti ne mogu artikulirati. Smatrao je da su struktura i akcija međusobno isprepletene te da strukture vode i ograničavaju akciju, ali su istovremeno producirane i reproducirane od strane agenata (putem agencije). Bourdieova koncepcija habitusa odnosi se na temeljne zalihe znanja koje ljudi posjeduju i koje su rezultat kulture ili supkulture koje su dio. Habitus je set dispozicija koji se stvara iz očekivanja agenata o onom što žele i mogu postići (Bourdieu, 1977). Giddens u svom poimanju strukture govori na sličan način kada govori o pravilima i resursima koje agenti koriste. Layder (2006) ističe da Bourdieova i Giddensova koncepcija referira na činjenicu da se o dispozicijama svjesno ne raspravlja, već su one dio ponašanja individua te njihovog utjecaja one nisu svjesne. Giddens se na dispozicije referira konceptom zajedničkog znanja, kako-íći-dalje u svakodnevnom životu. Zbog želje da se oslobodi determinističkih implikacija konvencionalnih teorija strukture, Giddens ponekad previše naglašava stupanj slobode i nesputanosti agenata socijalnim uvjetima. Struktura je implicirana jednako u ljudskoj slobodi akcije kao i u njezinim ograničenjima. Nije nužno prihvatiti funkcionalističke ideje o prinudi koje Giddens odbija da bi prihvatili da društvo ima manje-više objektivne komponente koje utječu na aktivnosti ljudi. U tom smislu, Layder upućuje kritiku u vidu socijalnih ograničenja koja – kako je u teoriji strukturacije postavljeno – postoje samo u razlozima

i motivaciji aktera. Na ovaj način socijalnim ograničenjima nije dana dovoljno snažna eksterna uloga¹⁰ (Layder, 2006).

Glavna kritika Watersa (1994) upućena je Giddensovom nejasnom shvaćanju strukture i nedovoljnoj eksplikaciji pravila i resursa. S takvom kritikom slažu se Thompson (1984), Layder (1989) i sam Fanuko. Fanuko (2004) ističe da je problem u tome što Giddens smješta pravila i resurse u memorijske tragove „instancijacije“ u interakcijskim praksama. Zbog tih različitih lokacija dobivamo zapravo dvije različite, dualističke koncepcije strukture. Waters (1994) ističe da Giddens strukturu svodi na akciju, jer su memorijski tragovi i instance akcije jedino mjesto gdje struktura postoji. Strukturacijska teorija je zato tanka na strukturnoj i institucijskoj strani akcijsko-strukturnog problema. Teorijska razradba socijalne djelatnosti kod Giddensa je daleko bogatija i potpunija nego ona socijalne strukture (Fanuko, 2004). Thompson (1984) upućuje kritiku u vidu izjednačavanja socijalne strukture s praktičnim znanjem, s naglaskom na činjenicu da Giddens pri tom zanemaruje razliku između analize strukturnih uvjeta određenog tipa društva i sažetak onog što akteri već sadrže u svom znanju. Layder (2006) i Thompson (1984) Giddensu zamjeraju i zanemarivanje objektivne snage prinude koju struktura ima nad pojedincem.

Tamo gdje Waters vidi svođenje strukture na akciju, moguće je vidjeti snagu koja logički oblikuje strukturu. Logička pretpostavljenost agencije strukturi je legitimna ontološka pozicija koja po sebi ne uključuje determinističke konotacije. Također, Waters u svoju argumentaciju ne uklapa činjenicu da struktura ima virtualno postojanje. Reći da ista postoji samo u memorijskim tragovima je neprecizno. Uputnije bi bilo izraziti da se pravila i resursi očituju u instancijacijama te time postaju dijelom memorijskih tragova. Thompsonovu kritiku zanemarivanja razlike između analize strukturnih uvjeta određenog tipa društva i sažetak onog što akteri imaju u svom znanju, bilo bi uputnije ponuditi u terminima metodološkog zgrađivanja. Ovoj metodološkoj tehnici analize i sami moramo uputiti kritiku zbog činjenice da zgrađivanjem tehnički odvajamo jednu razinu analize od konteksta, to jest od procesa strukturacije, što nam svakako, odozdo, onemogućuje potpuni uvid u rekurzivne procese reprodukcije i prinude, a odozgo uvid u produkciju i reprodukciju odnosa uključenih agenata te analizu

¹⁰ Za širu raspravu o usporedbi konzultirati Mouzelis, 2005: 98 – 122

korištenja resursa u vidu dominacije. S tim u vezi, složit ćemo se da pravila i resursi zahtijevaju dodatnu elaboraciju i eksplikaciju.

Cohen (1989) drži da Giddens nije predstavio održiv izvještaj meta-teorijskog statusa teorije strukturacije te ostaje nejasno kako točno želi da se njegovi koncepti razumiju. Nejasnoću konceptualizacija kritizirali su i drugi autori (Archer, Layder, Rose, Turner...). Dok Turner (1986) najjačim svojstvom Giddensovog pokušaja stvaranja teorije vidi u eklekticismu (kojem značaj pridaje i Archer, 1996), odnosno u spajanju korisnih elemenata različitih intelektualnih tradicija, najvećim problemom drži upravo kvalitetu sistema definicija koji je povezan s nepreciznim tekstom i dijagramima. Kao posebno problematične konceptualizacije ističe one „strukturnih principa“, „strukturnih setova“ i „tipova institucija“. Iako Giddensove koncepte drži superiornima Parsonsovim, Turner smatra da su njihovi pristupi slični: nagomilani i bez propozicija te empirijski teško provjerljivi (Turner, 1986). Rose (1998) smatra da je Turnerova opservacija vodila do kritike za subjektivizam te ističe da Clegg (1989) drži da dualizam nije riješen, već se slavi pobjeda inteligentnog agenta u djelomično modernoj i liberalnoj tradiciji misli. Nadalje, Rose (1998) drži da su kritike upućene Giddensu uglavnom na ontološkoj razini interne logike teorije te da se uglavnom centriraju oko „stapanja“ strukture i akcije. Stapanje se „tiče problema svođenja strukture na akciju (ili obratno) i [posljedične] poteškoće dokumentiranja institucije odvojene od akcije (Barley, S. R., Tolbert P. S., 1997, prema Rose 1998:917). Upravo kritike Gregson (1989) za fokus na ontološki sadržaj socijalne teorije i Hekmana (1990) za manjak interesa za metodologiju koji uzrokuje neuspjeh u prezentiranju epistemologije koja može opstati, ostavlja istraživača strukturacije s velikim poteškoćama. Barley i Tolbert (1997, prema Rose 1998:8) ističu poteškoću na epistemološkoj razini u smislu da „ukoliko institucija ne postoji prije akcije, teško je razumjeti kako može utjecati na ponašanje...“, „... jer, da bi se empirijski problem reducirao ... potreban je dijakronijski model strukturacijskog procesa, kao i longitudinalni podaci“. Ova kritika, smatramo, nije ontološki utemeljena. Giddensov apstraktni konceptualni fokus i nedostatak empirijskih primjera ne pokazuje smjer prikupljanja shvaćanja svakodnevnog svijeta i refleksije shvaćanja nazad u svijet prakse (Rose 1998).

4.2. Kritika sa stajališta metodološkog/kritičkog realizma: Margaret S. Archer

Usustavljenu kritiku Giddensovoj teoriji strukturacije dala je Margaret Archer (1985, 1995, 1996). Autorica je razvila morfogenetski pristup¹¹ i primijenila ga na problem strukture i agencije. Budući da struktura i agencija konstituiraju različite razine socijalne stvarnosti, svaka posjeduje distinktivna svojstva koja su stvarna u svojim posljedicama te su nesvodive jedna na drugu. Problem kojem se Archer obraća tiče se spajanja tih razina, radije nego stapanja. Njezin rad ne odbacuje metodološki individualizam i holizam, već argumentira da je debata među njima u suvremenoj teoriji zamijenjena onom između elizionističkih¹² teoretiziranja (kakvim označuje Giddensovu teoriju strukturacije) i emergentnih¹³ teorija koje se temelje na realističkoj ontologiji socijalnog svijeta. Stapanje u socijalnoj teoriji predstavlja jednodimenzionalno teoretiziranje, odnosno pristup da se u debatama poput individua – društvo, ili agencija – struktura zauzme strana te natječe u pokušajima uvjeravanja drugih. Rezultat zauzimanja strana je uvijek svođenje jednog aspekta socijalne stvarnosti na drugi, što svedeni aspekt ostavlja bez svojstava koja ga razlikuju te bez autonomnih utjecaja (koji bi direktno osporili jednodimenzionalno teoretiziranje). Archer (1996) argumentira da stapanje agencije i strukture oslabljuje njihovu analitičku moć te izostavlja distinkciju Lockwoodove originalne „socijalne“ i „sistemske“ integracije. Archer (1995) i Layder (1987) smatraju da Giddens potkopava svaki smisao strukture kao pred-konstituirane i relativno autonomne, ili kao determinante akcije. Emergentna svojstva su relacionala te proizlaze iz kombinacije što implicira da postoji stratificirana priroda socijalne stvarnosti u kojoj različiti stratumi posjeduju različita emergentna svojstva i moći. Ne postoji empirijska referenca na mikro ili makro kao takvo. „[Mikro i makro] ... su analitički kontrasti koji ukazuju na emergentske razine unutar empirijskih jedinica, a ne antagonističke empirijske jedinice same po sebi“ (Archer, 1995:9). Mikro i makro su također relacionali, u smislu da dani stratum može biti mikro drugom, a makro trećem stratumu. Zbog toga, pogrešno je jednačiti mikro razinu s individuumom. Ključna povezanost koju autorica želi kreirati i koju treba održavati nije između mikro i makro, već između „socijalnog“ i „sistemskog“, gdje su „sistemska svojstva uvijek dio

¹¹ Proces kojim međupovezane promjene u sistemu vode do promjene u sveukupnoj strukturi sistema i krajnjeg proizvoda strukturne razrade (Ritzer, 2005).

¹² Elizionizmom Archer označuje distinktivnu teorijsku orijentaciju koja pokušava transcendirati dualizam individuuma i društva na način da ga zamjenjuju inzistiranjem na njihovoj međusobnoj konstituciji (Archer, 1995:60-61)

¹³ Emergentna teorija temelji se na određenom tipu emergentnih svojstava koja kroz proces socijalne interakcije postaju prominentna za objašnjenje društvenih fenomena.

(„makro“) konteksta suočena sa („mikro“) socijalnim interakcijama, dok („mikro“) socijalne aktivnosti između ljudi predstavljaju okoliš u kojem su („makro“) svojstva sistema ili reproducirana ili transformirana“ (Archer, 1995:11).

Archer pokazuje na koji način agencija i struktura mogu biti analizirane kroz vrijeme i prostor putem morfogenetskog/morfostatičkog okvira koji je baziran na dvije propozicije. Prvo, struktura nužno prethodi akciji koja vodi do reprodukcije ili transformacije strukture. Drugo, strukturna razrada nužno dolazi poslije sekvenci akcije koje su strukturu stvorile. Strukturna razrada uvijek započinje novi morfogenetski ciklus jer uvodi novi set utjecaja koji uvjetuju interakciju koju istovremeno ograničavaju i omogućuju. Autorica napominje da je Giddens u pravu kad ističe da zakoni u socijalnim znanostima imaju povijesni karakter (to jest da su promjenjivi). Ipak, dok se kod Giddensa oni oslanjaju na refleksivno znanje aktera, kod Archer počivaju na promjenama u socijalnoj strukturi. Također, Giddens drži da koncept strukturacije čini temporalitet integralnim za socijalnu teoriju, što Archer ne prihvaća već tvrdi da je referenca teorije strukturacije na vrijeme ograničena odnosom socijalne interakcije i strukturne elaboracije. Razlog ove kritike leži u tome što međuigru agencije i strukture nije moguće ispitati na većim temporalnim presjecima, budući da se međusobno preblisko pretpostavljaju. Navedeno je ujedno i razlog upućivanja kritike za „metodološko zagrađivanje“. Ono što Giddensovoj teoriji nedostaje je dužina vremena između „trenutka“ i „kritične faze“ (Archer, 1995).

Archer postavlja pitanje „na koji se način može koncept socijalnih praksi sam po sebi nositi sa kompleksnošću socijalnog svijeta koji se određuje kao stratificirana stvarnost u kojoj se različita svojstva, moći i problemi odnose na različite stratum“ (Archer, 1995:94). Ono što se u početku događa je stanjivanje „ontološke dubine“ socijalnog svijeta nijekanjem emergentnih svojstava te je najdalje gdje Giddens u pogledu priznavanja razlika između mikroskopskog i makroskopskog pogleda dopiyeva, prepoznavanje razlika između interakcije licem u lice i udaljenih interakcija čija kvalitativna distinktivnost zamjenjuje tradicionalni problem djelokruga¹⁴. Posljedica ovakvog pristupa ostavlja Giddensa s problemom determinizma u interakcijama malih razmjera (*small-scale*) koji se očituje u napuštanju uloga, njihovih prava, dužnosti i s njima povezanih očekivanja. Na razini interakcija velikih razmjera

¹⁴ Problem djelokruga tiče se relacije interakcije malih i velikih razmjera (*small-scale* i *large-scale*) socioloških teorija.

(*large-scale*), razini socijalnog sistema, Giddens se ne bavi ničim odvojivim od akcije. Jedina je razlika u tome što raspravlja o relacijama grupa i kolektiviteta. Na ovoj razini akteri kontinuirano reproduciraju integraciju sistema kroz vlastite prakse. Navedeno implicira da na razini sistema ne postoje neka nova svojstva, jedino veća koncentracija praksi. Moguće je zaključiti da one proizvode neke važne nenamjeravane posljedice, ipak nije dopušteno misliti da one predstavljaju neka emergentna svojstva ili moći. Novi problem koji ovdje proizlazi jest da stanje sistema ne može varirati neovisno od stanja agencije te da razlikovanje između socijalne i systemske integracije ne dopušta neovisno variranje koje bi dovelo do stanja stabilnosti ili promjene, već, sasvim suprotno, one u strukturalnoj teoriji moraju kovarirati. Također, tvrditi da strukture postoje samo kad ih akteri produciraju i reproduciraju u procesu instancijacije znači ne dopustiti pred egzistenciju struktura, to jest uloga, pozicija i odnosa koji posljedično supostoje s agencijom. Pitanje je što je sa strukturalnim svojstvima? Zašto bi neki tražili njihovu reprodukciju, a neki transformaciju ako nema reference na pred-postojeću strukturu? Giddens želi pomiriti dva pogleda na društvene institucije, kao uzroke akcija i kao utjelovljenja akcije. Međutim, Fanuko (2004) navodi da ne specificira u kojem će trenutku biti više voluntarizma ili više determinizma, to jest, kako piše Archer (1996) ne odgovara na pitanje kada akteri djeluju transformativno (što uključuje specifikaciju stupnjeva slobode), a kada su uhvaćeni u replikaciju (što uključuje specifikaciju sputavanja koje vrši prinuda). Također, društvo postaje izrazito nepostojano ako se mogućnost, odnosno moć akterove promjene priznaje inherentnom u socijalnoj reprodukciji.

Socijalna struktura, kako je shvaćaju metodološki realisti, „je sistem ljudskih odnosa između socijalnih pozicija“ (Archer, 1995:106). Budući da ovakva definicija pretpostavlja postojanje struktura akterima koji unutar njih zauzimaju pozicije elizionistički teoretičari u potpunosti je odbacuju. Socijalni odnosi nisu apstrakcije repetitivnog i rutiniziranog ponašanja. Realisti se žele odvojiti od definicija strukture koje odobravaju individualisti i holisti jer takve ne priznaju emergentna svojstva koja utječu na agente dok agiraju unutar relacija strukture te se struktura ne može svesti na njihove aktivnosti. Konceptualizacija strukture u terminima socijalnih praksi koju nude elizionistički teoretičari nije prihvatljiva, jer se strukture ne mogu svoditi na kompresiju praksi. Kritičku notu koju bismo ovdje mogli uputiti Archer tiče se ontologijske pozicije i problema nastanka pozicija (to jest preuzimanja uloga). Preciznije, kako uklopiti

transformativni kapacitet (stvaranje novih pozicija) u pred-konstituirane strukture? Budući da elizionistička koncepcija strukture nije relacionala, Giddens je definira kao pravila i resurse. Njegova redefinicija, nastavlja Archer, strukturu odmiče od prepoznatljivih oblika socijalne organizacije i povezuje ju s organizacijskim principima te stvarni entiteti koji konstituiraju strukturu (na primjer, obrazovni sistem) time postaju „ne strukture same, već vidljivi obrasci producirani agencijom koja manipulira pravilima i resursima na način koji održava stvaranje ovih obrazaca“ (Archer, 1995:107). Tako, institucije postaju regularizirane prakse čija regularnost (to jest vremenska izdržljivost) ovisi o agenciji koja priziva iste strukturne principe na isti način jer je praksis postao rutiniziran. Budući da bi u ovom trenutku sama pravila i resursi mogli postati socijalne prakse, Giddens ih postavlja izvan prostor-vremena i daje im samo virtualno postojanje sve do instancijacije u tok socijalne prakse. Rezultat su dvije vrste ontoloških problema: što je uključeno i smatra se virtualnim te je ovisno o agenciji, i što je isključeno jer ne može biti pretpostavljeno kao instancionirano, to jest koji su to aspekti socijalne stvarnosti koji ne mogu biti prilagođeni socijalnim praksama agenata. Izvor ovih problema proizlazi iz lingvističke analogije, pojma jezika kao primjera virtualnog svojstva te neuspjeha analogije u prevođenju *langue/parole* distinkcije u strukturna svojstva/socijalne prakse. Giddens inzistira da je *langue* virtualan, dok je *parole* realan. Budući da se *langue* referira na pravila, a *parole* na resurse, čini se da postoji implikacija da samo pravila postoje virtualno (Archer, 1995). Zbog navedenih opservacija, Archer izlaže, teorija strukturacije ostaje nepotpuna jer ne uspijeva objasniti mehanizme stabilne replikacije nasuprot stvaranju novih društvenih oblika. Također, predlaže da se Giddensovo poimanje strukture kao virtualne napusti te, kao i Mouzelis (2005:115-117) savjetuje odustajanje od dualnosti i prihvatanje dualizma (Archer, 1985).

Iako je i realistička socijalna teorija suočena s mnogim kritikama, ovdje se istima nećemo obraćati. Navest ćemo jedino opasku koju zaključno navodi Rob Stone, a koja izražava potrebu za pomirenjem filozofija strukturacijske i realističke teorije. Prema njegovom mišljenju, obje teorije mogu se upotpuniti i dalje razvijati te je moguće riješiti probleme koji proizlaze iz artikulacije različitih pristupa (Stone, 2001).

4.3. Kritika Giddensove elaboracije problematike ideologije

Mouzelis (2005) i Fanuko (2004) smatraju da je Giddens usprkos intenciji da koncepcijom dualnosti strukture razriješi dualizam akcija – struktura, kreirao teoriju akcije koja se oslanja na fenomenologiju i etnometodologiju. Giddensovo shvaćanje ideologije upozorava na nepostojanje povezanosti između teorijskih stajališta o odnosu akcije i strukture te analize ideologije. Jedino se u analizi nacionalizma Giddens približava uravnoteženom pristupu u pogledu akcije i strukture. Međutim, akcijska se strana u toj analizi oslanja na nesvjesno i na teorije masovne psihologije, a ne na teoriju strukturacije. Thompson (1984) ističe da čak i ako prihvatimo Giddensovo određenje strukture kao pravila i resursa, sva pravila nemaju jednak značaj, kao niti sve akcije, a Giddens ne nudi nikakav kriterij njihova razlikovanja. Također, ne nudi se niti ključ za razlikovanje bitnih od nebitnih ponašanja. Praktično znanje i socijalna struktura su tehnički izjednačene što rezultira nerazlikovanjem strukturnih uvjeta određenog tipa društva i znanja „kako ići dalje“ u svakodnevnom životu (Fanuko, 2004).

Stajališta Giddensove teorije usmjerena na prevladavanje dualizama u sociologiji nisu uvijek usklađena s razmatranjima sociohistorijskih problema. Mouzelis (1990) kaže da između teorijskih tvrdnji o dualnosti strukture i "makrohistorijskih" analiza često dolazi do kontradikcija što Fanuko (2004) vidi i pri Giddensovom razmatranju ideologije. Fanuko nudi dva pogleda na ideologiju. Prvi se zasniva na teoriji strukturacije i stratifikacijskom modelu akcije, a drugi na uobičajenom shvaćanju u sociologiji, gdje je ideologija povezana s eksploatacijom, dominacijom i interesima. Fanuko razlaže kako Giddens smatra da su to dvije strane iste priče čijoj se analizi također može pristupiti „metodološkim zagrađivanjem“ jedne strane. Također, takvim se postupkom u teoriju strukturacije krijumčari dualizam, ovaj put na metodološkoj razini (Fanuko, 2004).

Giddens (1979) piše da su socijalne teorije koje su smještale aktere na podređeno mjesto u društvu (primjerice, Parsons i Althusser) bile sklone precjenjivati utjecaj dominantnoga simboličkog sistema i ideologije na podređene klase. Ipak, moguće je pokazati upravo suprotno, da su dominantne klase bile pod najvećim utjecajem dominantnih ideologija (Abercrombie, Hill i Turner, 1980), dok su podređene grupe živjele u svojim supkulturama. Navedenom Giddens dodaje i tvrdnju kako svi društveni akteri, pa makar i u minimalnom opsegu, imaju uvid u društvene oblike koji

ih tlače što povezuje s "dijalektikom kontrole" – koliko god bila obuhvatna kontrola kojoj su ljudi podvrgnuti, slabi ipak uvijek imaju neku vrstu moći koju mogu iskoristiti za suprotstavljanje jakima. „Dijalektika kontrole podrazumijeva dvosmjernan karakter distributivnog aspekta moći (kao kontrole) koji nalaže da oni s manje moći mogu manipulirati resursima na način da vrše kontrolu nad onima s više moći“ (Giddens, 1984:374). Znanje, koje autor shvaća u vidu praktične i diskurzivne svijesti, to jest onoga što znaju učiniti i onoga o čemu mogu govoriti, ograničeno je. Iako uvjeti akcije nikad nisu potpuno neprozirni za aktere, njihovi uvidi ograničeni su situiranim karakterom akcije, stupnjem do kojega prešutno znanje može biti artikulirano u diskursu, nesvjesnim izvorima motivacije i nenamjeranim posljedicama akcije. Fanuko (2004) izlaže da su neprozirnost akcije i stav da je „akter mogao učiniti drugačije“ izravno povezani s fenomenom ideologije. Po pitanju otuđenog rada u modernim društvima, ideologija, između ostalih uloga, ima i ulogu sprečavanja razmišljanja o alternativama, upravo o tome kako bi "moglo biti drugačije". Ipak, ovdje izražavamo neslaganje s Fanukovom ocjenom, jer spriječi li ideologija razmišljanje o tome kako bi „moglo biti drugačije“ ili ne, činjenica da je agent mogao postupiti drugačije ovisi o zalihama neartikuliranog znanja agenata. Kapacitet ovakvog znanja niti negira niti afirmira težnje ideologije, već se odnosi na kako-ići-dalje u socijalnom svijetu koji je protkan raznim ideologijama. Kako primjećuje Cohen (1989), ograde neprozirnosti akcije i stava da je „akter mogao učiniti drugačije“ važne su zbog toga što bi bez njih teorija strukturacije dovela do zaključka da agenti koji su sposobni i kompetentni aktivno i svjesno rade na proizvodnji vlastite pokornosti u sistemu dominacije. Ipak, Fanuko (2004) drži da "akcijska" dimenzija ideologije ostaje nerazrađena te se zadržava na usputnim napomenama o ideološkim konotacijama nesvjesnog, nepoznatih uvjeta i nenamjeranih posljedica akcije.

Giddens želi rehabilitirati važnost praksisa i praktičnog znanja agenata, ali takva je želja u neskladu s prinudnim i organičavajućim stavkama stratificiranog modela akcije koji se tiču nenamjeranih posljedica i nepoznatih uvjeta reprodukcije. Veza dualnosti strukture i stratificiranog modela akcije ostaje nerazjašnjena. Odnosno, Giddens ne odgovara na pitanje na koji način iskustvo koje agenti stječu posredstvom reproduciranih praksi u obliku nepoznatih uvjeta utječe na ili stvara konstitutivna pravila društvenog života. Drugim riječima, nije jasno na koji način strukturalna prinuda sudjeluje u stvaranju nepoznatih uvjeta akcije (Fanuko, 2004). Razjašnjenje ovog

problema ideologiji bi dalo važno mjesto u rješavanju problema reprodukcije društva i ljudske subjektivnosti. Ipak, razrada u kojoj bi strukturalna prinuda preko nepoznatih uvjeta oblikovala akciju, postavila bi Giddensovu teoriju u blizinu objektivističke sociologije. Fanuko zamjera Giddensu što je na mjesto kritike svakodnevnog života i djelovanja običnih aktera kao oblik ideologije ugradio neupitnost rutine koja počiva na „opuštenoj upotrebi vrlo složenih vještina“ na koje se agenti oslanjaju pri djelovanju (Fanuko, 2004:205). Fanuko zaključuje da postavke koje su jedne strane orijentirane na akciju, a s druge potiskuju prinudne značajke strukture sprečavaju formulaciju ideologije u okviru teorije strukturacije. Giddens razmatra povijest koncepta ideologije samo u djelu *Central Problem in Social Theory* (1979) te povezuje koncept s eksploatacijom u *Contemporary Critique of Historical Materialism* (1981). Giddens razlikuje dva načina analize ideologije za koje Fanuko drži da su u skladu s metodološkim zgrađivanjem. Prvi način smješten je na razinu strategijskog postupanja i usredotočuje se na ideološke aspekte manipuliranoga diskursa, gdje je moć upregnuta u prikrivanje sekcijskih interesa. Drugi način je na razini institucionalne analize ideologije koja za zadatak ima pokazati na koji način simbolički poreci održavaju oblike dominacije u svakodnevnom kontekstu „življenog iskustva“. Ovo iskustvo predstavlja „ukopane“ oblike ideologije koji nesvjesno povezuju sa strukturalnom asimetrijom resursa. Ipak, Fanuko smatra da Giddens ne ispunjava obećanje o analizi ideologije sa stajališta dualnosti strukture, jer ideološke forme nisu povezane sa stratifikacijskim modelom akcije. Također, u analizi ideoloških dimenzija nacionalizma, jedinim mjestom na kojem Giddens pruža sintetički pogled na problem, gubi se dualnost strukture kao medija i ishoda akcije. Autor odbacuje epistemološko određenje ideologije te je drži povezanom sa sekcijskim interesima. Također, ideologija prema njegovom shvaćanju nije tip, već samo aspekt simboličkih sistema u smislu da ideologija sama po sebi ne postoji niti se odnosi samo na političko područje, već svaki sistem simbola može imati ideološke aspekte. Navedeno postavlja problem određivanja interesa. Giddens interese drži blisko povezanima sa željama. Preciznije, interesi se na želje ne vezuju izravno, već se odnose na moguće načine njihovog ostvarenja. Fanuko ovdje vidi težnju za izbjegavanjem rasprave o kolektivnim interesima. Budući da individue imaju želje, samo one mogu imati i interese. Ipak, nastavlja Fanuko, akteri imaju interese kao članovi grupa, zajednica ili klasa. Odbacivši tu mogućnost, Giddens oslonac traži u povijesti i filozofskoj antropologiji. „Jedan sekcionalni interes dominantnih grupa posebno je istaknut: interes za održanje sustava dominacije, jer takav poredak ipso facto

znači i asimetričnu distribuciju resursa koji se mogu upotrijebiti za zadovoljavanje želja“ (Fanuko, 2004:208). Iako Cohen (1989) drži da Giddens konceptu eksploatacije pristupa ozbiljno, jer ga širi s klasnih, to jest ljudskih odnosa na odnose s prirodom, Fanuko (2004) ističe da je koncept određen u odnosu na dominaciju i moć što sam koncept eksploatacije određuje kao dominaciju nad ljudima i prirodom upregnutu u korist sekcijских interesa. Konceptualizirana na ovaj način, eksploatacija postoji samo u mjeri u kojoj se interesi dominantnih grupa razlikuju od interesa koji su zajednički i podređenima i nadređenima te koji se mogu uopćiti. Pri tom, javlja se pitanje na koji način interesi mogu biti identificirani? Fanuko odgovara da ukoliko pođemo od stratifikacijskog modela akcije, taj problem ne postoji jer su agenti diskurzivno svjesni svojih interesa. Teorijska pozicija koja u centru drži praksis i bezuvjetni otpor objektivizmu onemogućuje Giddensa da problem interesa riješi na zadovoljavajući način. Budući da koncepti eksploatacije i ideologije svoj temelj imaju upravo u interesima, Fanuko ih drži teorijski nestabilnima. Autor zaključuje da je Giddens više pozornosti posvetio akciji, budući da inzistira na "dijalektici moći" i pridavanju ontološke transformativne sposobnosti agentima (koji su mogli postupiti drukčije). Giddens naglašuje antipatiju prema velikim teorijama, dok istodobno kreira takvu teoriju koja je istom labava i nesistematična (Fanuko, 2004).

5. Aplikacija

5.1. Strukturacijska teorija i aplikacija

Pregled literature ukazuje nam da je teorija strukturacije postala velika inspiracija za istraživanje procesa te se do danas najčešće koristila u području istraživanja upravnih i organizacijskih studija. Razlog tome je upravo poimanje strukturacije, to jest njezinog odnosa prema mogućnostima, djelokrugu i ograničenjima ljudske agencije u organiziranim, odnosno institucionaliziranim postavkama. Nadalje, veoma je važan i odnos navedene teorije prema problemu strukture i agencije, budući da isti vodi do mnogih istraživačkih pitanja (poput odnosa stabilnosti i promjene) te upućuje na potrebu za razumijevanjem procesa. Moć je određena kao element socijalnih odnosa koji agentu daje relativnu autonomiju izbora agencije (pod uvjetima koje agent ne može birati) te je, stoga, ključna za teoriju strukturacije zbog transformativnog

kapaciteta ljudske agencije koji omogućuje promjenu. Budući da je izražena kao element socijalnih odnosa, moć je višedimenzionalna te više ne predstavlja samo nadmoć jednog agenta nad drugim. Nelson i Winter (1982) te Becker (2004) naglašuju da refleksija i obzir kao dijelovi agentovog znanja i sposobnosti odvajaju teoriju strukturalizacije od evolucionističkih pristupa organizaciji rutina. Proučavanje rutina je od temeljnog značaja pri aplikaciji strukturalističke teorije na istraživanje. Giddens (1984:281 – 354) raspravlja o primjerima ranijih istraživanja te im upućuje kritike kako bi ilustrirao na koji se način teorija strukturalizacije može koristiti za empirijska istraživanja, ipak istom ne pruža precizne smjernice u povezivanju teorije strukturalizacije i empirijskog istraživanja. Razlog tome je nedostatak operacionalnih definicija strukture i agencije, odnosno njihova apstraktnost te priroda odnosa dualnosti strukture i agencije. Smjernice koje Giddens daje za orijentaciju empirijskih pitanja tiču se kulturnih, etnografskih ili antropoloških aspekata te osjetljivosti istraživanja na kompleksne vještine agenata koje isti koriste pri koordinaciji različitih konteksta u svakodnevnom životu. Iz tog razloga, a u svrhu interpretacije, istraživač se najprije mora upoznati sa značenjem koje socijalni život ima za agente. Whittington (1992) argumentira da je teorija strukturalizacije važna za obraćanje problemima kontrole upravljanja i upravljačke agencije, upravo zbog obraćanja pitanju mogu li organizacije i njezini članovi mijenjati i modificirati strukture. Den Hond *et al.* (2012) ističu da su najvažniji koncepti teorije strukturalizacije, u vidu primjene teorije na empiriju, *dualnost strukture*, *agentovo znanje i sposobnost* te *relacije vrijeme-prostora*.

5.2. Aplikacija teorije strukturalizacije u istraživanjima upravljanja i organizacije

Den Hond *et al.* u svom radu (2012) iznašaju set podataka za procjenu implementacije teorije strukturalizacije u empirijskom istraživanju. Autori su kombinacijom pretraživanja radova i uvjeta njihovog odabira izdvojili 407 istraživačkih radova¹⁵. Iz ove sume izuzeti su članci teorijskog karaktera (sukladno interesu za primjenu teorije na empirijsko istraživanje) te je konačni broj članaka uzetih u obzir

¹⁵ Autori su podatke prikupili u svibnju 2008. godine pretragom ISI/Web of Science's Social Science Citation Index (SSCI) pretražujući pojmove *teorija strukturalizacije* i *strukturalistička teorija* u naslovima, sažecima i ključnim riječima radova. Također, pretraga je uključila i radove koji referiraju na glavna izdanja teorije strukturalizacije (Central Problem in Social Theory i The Constitution of Society). Izabrani su samo članci na engleskom jeziku čiji se predmet odnosi na proučavanje organizacije (dakle: upravljanje, poslovanje, poslovne financije, javna administracija i slično).

253. Analiza podataka koncipirana je u dvije faze: prva faza uključuje zasebno kodiranje seta podataka koji referira na teoriju strukturalizacije u uzorak (n=253) u jednu od 3 kategorije, s obzirom na to referiraju li empirijski podaci na jedan, dva ili sva tri ključna koncepta teorije strukturalizacije. Tri kategorije odnose se na tri tipa aplikacije teorije strukturalizacije. Prva kategorija, *Giddens in passing* (Giddens u prolazu, usporedno, Zallas i Zavisca, 2007), odnosi se na članke koji referiraju na Giddensa bez direktnog povezivanja teorije strukturalizacije s empirijskim podacima. Druga kategorija nazvana je *Giddens á la carte* (Giddens „prema odabiru“) te se odnosi na radove koji empiriju povezuju s jednim ili dva ključna koncepta teorije. Treća kategorija, pod nazivom *Giddens full monty* (Giddens punog opsega), predstavlja radove koji eksplicitno primjenjuju sva tri ključna koncepta u svojim empirijskim istraživanjima. Druga faza uključuje identifikaciju onih radova koji mogu poslužiti kao primjer za empirijsku aplikaciju teorije strukturalizacije (den Hond *et al.*, 2012).

U prvu kategoriju smješteno je 188 članaka. Ovi radovi ne sadržavaju jasnu primjenu Giddensovih koncepata na empiriju niti analiziraju empirijske podatke u terminima teorije strukturalizacije. Reference na Giddensa u ovim radovima mogu se naći u različitim kontekstima i služe različitim svrhama, ipak, budući da nisu direktno povezane s empirijom, njihov je spomen simboličan. Ostali radovi, njih 65, raspodijelilo se u preostale dvije kategorije. U drugu kategoriju smješteno je 50 radova koji pri implementaciji koncepata strukturalističke teorije koriste princip izbora onih koncepata koje smatraju prikladnima za vlastitu analizu. Preostalih 15 radova smješteno je u treću kategoriju. Ovi radovi eksplicitno povezuju empirijske rezultate s teorijom strukturalizacije te se obraćaju dualnosti strukture, znanju i sposobnosti aktera i odnosima vrijeme-prostora (den Hond *et al.*, 2012).

5.2.1. Analiza empirijske primjene teorije strukturalizacije

Zbog nejasnih metodoloških smjernica teorija strukturalizacije predstavlja izazov za aplikaciju u svrhu provedbe empirijskog istraživanja. Najveći izazov svakako predstavlja pitanje ispravnog načina aplikacije teorije na empiriju. U pogledu analize dualnosti, den Hond *et al.* (2012) spominju Barlyjevo istraživanje (1986) u kojem autor zaključuje da identične tehnologije korištene u sličnim kontekstima mogu upriličiti

različite strukture na uređen način. Ukoliko prihvatimo Giddensovo određenje strukture kao pravila (i resursa) koji vode svakodnevno postupanje agenata, tada se interakcija između agencije i strukture može učiniti empirijski vidljivom fokusiranjem na pravilnosti u ponašanju kroz takozvane *opise* (*scripts*) te promjene u ponašanju. „Opisi predstavljaju rekurzivne aktivnosti i obrasce interakcije karakteristične za određeni postav [interakcije] koje je moguće promatrati“ (Barley i Tolbert, 1997:98). Opisi, dakle, predstavljaju strukture te svaka promjena u opisima znači i promjenu u strukturi.

Drugi primjer koji empirijski ispituje dualnost strukture iznose Yates i Orlikowski (1994) u vidu *žanrova* koji predstavljaju analitičku leću koju autori koriste pri proučavanju strukturacije prakse komunikacije u organizacijama. Žanrovi su socijalno prepoznatljivi tipovi komunikacije, poput obavijesti, sastanaka, obrazaca potrošnje ili seminara. Članovi organizacije žanrove koriste kako bi realizirali partikularne interese. Pojava, institucionalizacija i promjena žanrova predstavlja proces strukturacije u komunikaciji.

Treći primjer tiče se razrade pojma rutine koju nudi Feldman (2000). Feldman postavlja rutine u vremenski kontekst i drži ih ključnima za uspješno organiziranje rada. U svojoj studiji, Feldman je analizirala različite rutine, poput zapošljavanja i osposobljavanja, te zaključila da rutine daju stabilnost i smjer članovima organizacije zbog načina na koji strukturiraju ponašanje. Strukturacija je ovdje implicirana činjenicom da rutine stvaraju resurse i na njima grade te posljedično luče različite ishode procesa (Feldman, 2000).

Iako ne postoji dominantni set instrumenata i metoda za analizu znanja i sposobnosti, u radovima koje su den Hond i suradnici istražili prevladavaju interpretativne, kvalitativne i holističke *case-study* metode. S obzirom na metodu, intervju je dominantni pristup uzorkovanih radova, a koriste se i analiza dokumenata te razne tehnike opservacije. Autori zaključuju da je koncept znanje i sposobnost relativno nerazvijen za primjenu na empirijsku analizu. Budući da se oslanja na narative intervjua čije postavke traže refleksiju, koncept znanja i sposobnosti se temelji na stvarnim rezultatima refleksivnosti u akciji te stoga dobiva oblik *ex post* racionalizacije, a ne oblik refleksije akcije. Zbog toga autori predlažu da bi metode poput etnografije i opservacije sudionika bile prikladnije pri analizi navedenog koncepta (den Hond *et al.*, 2012).

U radovima koje su autori analizirali, najmanje se koristio koncept vrijeme-prostora. U onim radovima u kojima se koristio mnogo se više obraćalo vremenu nego prostoru putem „temporalnog zgrađivanja“ (den Hond *et al.*, 2012:253). Objašnjenje možemo pronaći u Giddensovoj konceptualizaciji koja dimenziju vrijeme-prostora opisuje i kao okvir u kojem se strukturacija događa, i kao strukturu samu po sebi. Zbog teorijske opskurnosti dimenziju vrijeme-prostora teško je kodirati. Den Hond *et al.* (2012) ističu da se u području proučavanja organizacije čini opravdanim pretpostaviti da vođenje računa o utjecaju konteksta i vremena ispunjava potrebu za uključivanjem dimenzije o kojoj je riječ. Ipak, autori smatraju da ovisnost o kontekstu u pogledu kodiranja nije dovoljna.

Usprkos mišljenju nekih autora (primjerice Gregson, 1989), den Hond i suradnici (2012) pronašli su veliki broj studija u području upravljanja i organizacije koje primjenjuju teoriju strukturacije u empirijskim istraživanjima. Fokus na analizu strateškog postupanja ističe se u mnogim radovima koji povezuju empiriju s teorijom strukturacije. Pri tom, pojam dualnosti upozorava da fokus treba usmjeriti prema rekurzivnim praksama i njihovoj promjeni, a takav fokus je vidljiv u radovima koji su u potpunosti primijenili koncepcije teorije strukturacije.

5.3. Adaptivna strukturacijska teorija

DeSanctis i Poole (1994) kreirali su adaptivnu¹⁶ strukturacijsku teoriju (adaptive structuration theory) ili AST kao okvir za proučavanje varijacija u promjeni organizacije do koje dolazi korištenjem naprednih tehnologija. Ljudi prilagođavaju tehnološke sisteme vlastitim radnim potrebama, odupiru im se ili ih uopće ne uspijevaju koristiti. Zbog toga autori smatraju da su učinci naprednih tehnologija manje rezultat tehnologija samih, a više načina na koji ih ljudi koriste. Središnji koncepti AST-a su koncept strukturacije te apropijacije¹⁷ koji Olman konceptualizira u djelu *Altenation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society* (1971). Ovi koncepti pružaju dinamičku sliku procesa kojim ljudi inkorporiraju napredne tehnologije u radne prakse.

¹⁶ „Adaptivna teorija predstavlja pristup socijalnom istraživanju koji naglašava dvostruki utjecaj općenite teorije i teorije utemeljene u podacima istraživanja“ (Layder 1997:302).

¹⁷ Approprijacija se odnosi na razumijevanje socio-kulturnog konteksta, odnosno uzimanjem u obzir postavki koje takav kontekst daje za interakcije te najčešće se analizira kroz teoriju aktivnosti.

Prema AST-u, ključni faktor u promjeni organizacije je adaptacija tehnoloških struktura koju vrše organizacioni akteri. Dualnost strukture događa se u međugri struktura tipičnih za napredne tehnologije i struktura koje proizlaze iz ljudske akcije dok ljudi interagiraju s takvim tehnologijama (DeSanctis i Poole, 1994).

Kao postav teorijskog izlaganja autori su promatrali malu grupu koristeći sistem potpore grupnim odlukama (*group decision support system*) ili GDSS. GDSS je jedan tip naprednih tehnologija koji kombinira korištenje računala, komunikaciju i sposobnost potpore odlukama kako bi pomogao generiranju, planiranju, izboru i rješavanju problema. U svojoj tipičnoj konfiguraciji GDSS svakom sudioniku daje računalo tako da se informacije mogu istom primati i unositi, dok softver omogućuje sortiranje informacija. Ovakva konfiguracija istraživaču omogućuje istraživanje tehnološke strukture i pojavne strukture socijalne akcije. AST spaja perspektive škole donošenja-odluka i institucionalne škole. Teoretičari škole donošenja-odluka tendiraju prema inženjerskom pogledu na promjene u organizaciji te smatraju da neuspjeh u postizanju željene promjene predstavlja neuspjeh u tehnologiji samoj, njezinoj implementaciji ili njezinom doprinosu organizaciji. Potrebno je naglasiti da unutar škole donošenja-odluka, usprkos opsežnoj literaturi, ne postoji konsenzus o načinu na koji bi sistemi trebali biti dizajnirani niti o načinu na koji sistemi utječu na ljude i organizacije koje ih koriste. Stoga ne čude izvještaji o kvaliteti korištenja ove napredne tehnologije, od kojih jedni govore o povećanju kvalitete konsenzusa i donošenja odluka grupe, a drugi o njezinom padu. Institucionalna škola zagovara drugačiji pristup proučavanja tehnologije, kao prilike za promjenom radije nego uzročnikom promjene. Time se fokus proučavanja pomiče s unutarnjih struktura tehnologije na strukture unutar ljudskih institucija. Istraživači institucionalne škole kritiziraju školu donošenja-odluka zbog tehnocentričkih pretpostavki da tehnologija sadrži moć oblikovanja ljudske spoznaje i ponašanja što umanjuje značaj socijalnih praksi koje tehnologije uključuju. Stoga, DeSanctis i Poole (1994) konstruiraju strateški model izbora kojim predlažu da tehnologija ne određuje ponašanje već ljudi generiraju socijalne konstrukcije tehnologije koristeći resurse, interpretativne sheme i norme ugrađene u šire institucionalne kontekste (usporedno, Orlikowski, 2000).

Kreacija, dizajn i korištenje naprednih tehnologija za institucionaliste su neraskidivo vezani s oblikom i smjerom socijalnog uređenja te se istraživači više bave

svojstvima tehnologije nego njezinim korištenjem i evolucijom socijalnih praksi. Potpuniji pristup, koji autori predlažu eklektičkom inkorporacijom koncepata strukturacijske teorije te apropijacije, daje uvid u moć socijalnih praksi te ne ignorira potenciju naprednih tehnologija za oblikovanje interakcije koja donosi promjene u organizaciji. Time AST koristi strukturacijske modele promjene koje uzrokuje tehnologija za obraćanje problemu međusobnog utjecaja tehnologije i socijalnih procesa. AST izvještava o strukturi naprednih tehnologija i o socijalnoj interakciji koja nastaje posredstvom njezinog korištenja. Cilj adaptivne teorije je suočavanje s paradoksom da identične tehnologije sa sličnom dinamikom mogu dovesti do drugačijih strukturnih ishoda. Također, AST daje model koji opisuje međuigru naprednih informacijskih tehnologija, socijalne strukture i ljudske interakcije te se fokusira na socijalne strukture – konzistentno sa teorijom strukturacije – kao pravilima i resursima koje daju tehnologija institucije kao temelj za ljudske aktivnosti. Socijalne strukture služe kao predlošci za planiranje i izvršavanje zadataka. Pri razvoju napredne tehnologije, dizajneri u nju inkorporiraju neke strukture (izvučene iz institucija poput standardnih operativnih procedura) koje se mogu reproducirati oponašajući na taj način svoje ne-tehnološke ekvivalente. Također, strukture je moguće modificirati na način da se unutar napredne tehnologije stvaraju nove. Po završetku, ova napredna tehnologija predstavlja red socijalnih struktura koje je moguće koristiti u međuljudskim interakcijama, te one uključuju pravila (primjerice, glasačke procedure) i resurse (primjerice, uskladištene podatke). Pri uvođenju u interakciju ove su strukture instancirane u socijalni život. Struktura u tehnologiji s jedne, i struktura u akciji s druge strane međusobno su isprepletene te predstavljaju rekurzivni odnos u kojem međusobno oblikuju (DeSanctis i Poole, 1994).

U svrhu analize, autori se koriste i metodološkim zgrađivanjem te smatraju da je strukturacijski proces moguće izolirati u vidu grupne aplikacije specifičnog pravila ili resursa koji se temelji na tehnologiji unutar specifičnog konteksta i u specifičnom vremenu. Neposredne, vidljive akcije koje svjedoče dubljim strukturacijskim procesima autori nazivaju apropijacijama tehnologije čijim je pregledom moguće ustanoviti na koji se način dano pravilo ili resurs unutar, primjerice, GDSS-a uvodi u akciju. Apropijacija GDSS-a se očituje kroz prosudbu grupe koristiti li neke strukture ili ne, njihovo direktno korištenje (reproduciranje) GDSS-a, povezivanje ili stapanje GDSS strukture s drugim strukturama te u interpretaciji operacije ili značenja GDSS strukture.

GDSS strukture stabiliziraju se u grupnoj interakciji ukoliko ih grupa prisvoji na konzistentan način te ih reproducira kroz vrijeme. Pritom, strukturna svojstva napredne tehnologije mogu se namjerno ili nenamjerno mijenjati kroz korištenje. Drugim riječima, reprodukcija ne implicira replikaciju. Primjerice, stroga hijerarhija autoriteta može stopiti egalitarističko orijentirani glasački modul sa strukturama izbora koje usmjeruje vođa. Vođa može iznijeti svoju poziciju i na taj način usmjeriti druge da glasaju u njegovu korist. Posljedično, struktura GDSS-a unesena u akciju je promijenjena. Na ovaj način, korištenjem napredne tehnologije, kroz vrijeme i interakciju, mogu se pojaviti novi oblici strukture. Ova promjena je fiksirana u organizaciji, a nove strukture mogu postati institucije po vlastitom pravu (DeSanctis i Poole, 1994).

Analiza strukturacije GDSS-a uključuje razumijevanje strukturnih svojstava tehnologije. Priručnici, diskusije s dizajnerima i promatranje samog sistema sistematično se opisuju te se opisi smisleno raspoređuju u komparativne dimenzije koje odražavaju prirodu seta strukturnih svojstava. Pritom, analiza apropijacije dokumentira na koji se način tehnološke strukture koriste u specifičnom kontekstu te tako rasvjetljava dugotrajniji proces adaptivne strukturacije (to jest formiranje novih struktura). Istraživač prikuplja i podatke o razgovorima i dokumente te ispituje na koji se način tehnološki i drugi izvori socijalne strukture uvode u ljudsku interakciju kroz diskurs. Logički, analiza apropijacije počinje na mikro razini. Na ovoj razini ispituju se apropijacije struktura tehnologije, a koje se događaju u rečenicama, izmjeni govornika i drugim specifičnim činovima. Od interesa je sva pisana ili govorna komunikacija. Istraživač analizu može nastaviti prema globalnoj i institucionalnoj razini, progresivno istražujući sve više stratuma uloge tehnologije u promjeni u organizaciji. Analiza se s mikro razine može proširiti na globalnu razinu na način da se identificiraju najtrajniji tipovi apropijacije neke grupe kroz vrijeme. Umjesto da izolira specifične akte iz razgovora, dokumenata, sastanaka i ostalih elemenata, globalna analiza apropijacije ih sagledava kao cjeline. Također, moguće je proučavati segmente interakcije kao systemske intervale kao što su, primjerice, početak, sredina i kraj sastanka. Cilj ove analize je identificirati systemske obrasce na način na koji dana grupa prisvaja strukture tehnologije. Promjene u ponašanju očituju se u načinu na koji se opisuju problemi, donose odluke ili legitimiziraju izbori (DeSanctis i Poole, 1994).

Autori zaključuju da ovakav pristup proučavanja utjecaja tehnologije na promjene u organizaciji može rasvijetliti problem koji se tiče implementacije iste tehnologije koja dovodi do različitih ishoda. Nove strukture koje tehnologija nudi moraju se stopiti s postojećim praksama organizacije (DeSanctis i Poole, 1994).

5.4. Aplikacija teorije strukturacije na programe za planiranje resursa poduzeća

Nyandiere, Kamuzora i Lukandu (2012) željeli su implementirati program za planiranje resursa poduzeća (enterprise resource planning, ERP) na sveučilišta. ERP je softver koji integrira poslovne procese i funkcije kako bi predstavio cjeloviti pogled na posao iz jedne arhitekture informacijske tehnologije. Softver omogućuje primjenu strateških promjena u organizaciji poslovanja te njegova implementacija na sveučilišta doprinosi tehnološke kompetentnosti, učinkovitosti procesa te integriranja i slobodnog protoka informacija na sveučilištima. Doprinosi koje ERP omogućuje očituju se u pristupu podacima i izvještajima, komunikaciji i sigurnosti podataka. U odnosu na dizajn i razvoj ERP-a, strukturacijska teorija igra važnu ulogu u procjeni socijalne organizacije institucije (sveučilišta). Autori se pri konceptualizaciji svog rada direktno pozivaju na strukturacijski model tehnologije koji je kroz teoriju strukturacije razvio Orlikowski. Prema Orlikowskom (2000), tehnologija je konstituirana ljudskom agencijom te povratno konstituira ljudske prakse. Tehnologija je određena kao proces međudjelovanja koji omogućuje dublje razumijevanje uloge socijalnih praksi u kontinuiranoj promjeni tehnologija na radnom mjestu. Orlikovski (2000) je razvio praktičnu leću za istraživanje načina na koji ljudi stvaraju strukture – posredstvom interagiranja s tehnologijom – koje povratno oblikuju njihovo korištenje tehnologije. Aplikacija teorije strukturacije ključna je za razumijevanje načina na koji akcije objekata na sveučilištu utječu na postojeće informacijske sisteme i od kritičnog je značaja za razvoj ERP okvira, kako bi isti bio dovoljno osjetljiv za vraćanje pozitivnih učinaka. Ipak, autori drže da strukturacijska teorija omogućuje istraživaču da uvidi kakve stvari u svijetu postoje, ne i što se događa među njima. Zbog toga, autori u razvoj ERP-a uključuju teoriju aktivnosti¹⁸. Teorija aktivnosti predstavlja set kolektivnih fenomena te uključuje nekoliko aktera i služi razvoju sistema informacija iz perspektive

¹⁸ Teorija aktivnosti razumijeva ljudske aktivnosti kao sistemski i socijalno situirane fenomene (Ritzer, 2005).

radnika. „Sukladno teoriji strukturacije, strukturacijski model tehnologije kaže da tehnologiju stvaraju i mijenjaju ljudske akcije definirane teorijom aktivnosti, a istom je ljudi također koriste za izvršavanje neke akcije“ (Nyandiere *et al.* 2012:391). Ovaj stav autori nazivaju *dualnost tehnologije*. Dualnost tehnologije ima empirijske karakteristike u pogledu razvoja i prilagodbe ERP-a. Zbog toga, autori tehnologiju vide interpretativno fleksibilnom te predlažu inkluzivni pristup razvoju i implementaciji ERP-a koji se očituje u sučeljavanju prodavača i klijenta. Interpretativna fleksibilnost ograničena je materijalnim karakteristikama tehnologije, institucionalnim kontekstom vlastitog dizajna i korištenja te moću, znanjem i interesima relevantnih aktera (Nyandiere, *et al.*, 2012).

Autori kombiniraju strukture i sisteme kao sredstva putem kojih se izvode politike institucija. Time se strukturacijska teorija izražava kao način na koji politike definiraju interakciju aktera unutar institucije. Politike su alokativne te sadržavaju transformativni kapacitet generiranja naredbi objektima, dobrima ili materijalnim fenomenima. Politike su i autoritativne što uključuje transformativni kapacitet generiranja naredbi osobama ili akterima. Struktura, napominju autori, ne postoji u materijalnim artefaktima poput tehnologije, već samo u memorijskim tragovima ljudi i kroz socijalne prakse koje se transformiraju u tehnološke artefakte poput ERP-a. Iz tog razloga, memorijski tragovi i socijalne prakse ključni su u oblikovanju strategija implementacije i povezanih izazova koji konstituiraju prihvatljivost bilo kojeg sistema temeljenog na tehnologiji. Prerada strukturacijskog modela tehnologije putem integracije kultura institucija te primjene teorije strukturacije, poboljšala je model, smatraju autori, u pogledu smanjenja otpora prihvatanju tehnologije, promocije kolektivne participacije, poboljšanog kontinuiteta praksi, usklađivanja ERP-a ciljevima sveučilišta (efikasnost), ukidanja potrebe za modifikacijom sistema zbog usklađivanja s postojećom kulturom sveučilišta (Nyandiere *et al.*, 2012).

5.5. Neki primjeri aplikacije teorije strukturacije u socijalnim znanostima

Alan G. Phipps (2001) dao je pregled i klasifikaciju 53 potencijalne empirijske aplikacije teorije strukturacije u socijalnim znanostima. Kako bi došao do najproduktivnijih aplikacija ove teorije, autor je osmislio 5 dimenzija za klasifikaciju

studija. Ove dimenzije proizašle su iz tijela kritike teorije strukturacije te predstavljaju pet problema na koje se pri aplikaciji strukturacijske teorije na empirijska istraživanja potrebno osvrnuti. Temeljna pretpostavka je da su autori koji su najproduktivnije aplicirali teoriju strukturacije riješili svaki od ovih pet problema. Prva dimenzija predstavlja reprezentativni tip socijalnog ponašanja te se unutar ove dimenzije određena studija kvalificira kao aplikacija čak iako njezin supstantivni djelokrug ne odgovara onome koji je zamislio Giddens. Druga dimenzija odnosi se na korištenje *metodološkog zgrađivanja*, a treća na korištenje specifičnih podataka. Dakle, da bi se studija kvalificirala za drugu i treću dimenziju, ona mora sadržavati strukturacijsku metodologiju, odnosno empirijske podatke. Četvrta dimenzija odnosi se na ugrađivanje koncepta vrijeme-prostor u empirijske studije. Peta dimenzija tiče se interpretacija dualnosti strukture te obuhvaća one studije koje su testirale ili ilustrirale navedeni koncept (Phipps, 2001). Nažalost, Phipps ne sortira obuhvaćene studije prema navedenim dimenzijama te iz autorovog istraživanja nije moguće utvrditi koje su se studije osvrnule na svih pet dimenzija. Stoga, Phippsovo istraživanje ne sadrži zaključak u pogledu izdvajanja najproduktivnijih studija, to jest onih koje su ponudile rješenje svih pet problemskih dimenzija. U ovom ćemo se radu ograničiti samo na pregled nekih primjera uz naznaku da studije zadovoljavaju uvjet primjene teorije strukturacije na empirijske podatke. Od 53 studije zahvaćene analizom koju daje Phipps (2001) takvih je 40.

Jedanaest od izabranih studija bavi se interakcijama zajednica ili država pri razvoju naselja ili načinu korištenja zemlje, gubitka kuće ili posla te zatvaranju tvornica ili škola. Strukturacijski proces ovih interakcija lociran je u ljudskim ponašanjima koja proizvode virtualne strukture kao izvor negativnih posljedica za njih ili druge. Primjerice, strukture tržišta rada istovremeno su medij koji oblikuje svakodnevna ponašanja zaposlenih i nezaposlenih i djelomično nenamjeravani ishod tih ponašanja (primjerice, Burman, 1988; Warf, 1988). Slično, u primjerima koji se tiču obrazovanja, faktori strukture i agencije nalaze se u pozadini izbora studenata i njihovih obitelji u prijelazu iz škole u zaposlenje ili na sveučilište (primjerice, Gambetta, 1987; Layder *et al.* 1991). Posebno je zanimljiva studija u kojoj Hagan (1990) proučava implicitne patrijarhalne socijalne ugovore u Kanadi. Ovi ugovori konfiguriraju suvremene odnose rodova u kojima žene mijenjaju dio svoje socijalne slobode za zaštitu. Pri tom, odnosi su producirani i reproducirani kroz te rekurzivno utječu na odnose majka-kćer putem

relacionih i instrumentalnih kontrola (Hagan 1990). Od 40 studija, trinaest studija uključuje problematiku dualnosti strukture testiranjem ili ilustriranjem iste putem odnosa akcije i instanciranih virtualnih struktura za specifični proces ponašanja (primjerice, Witmer, 1997; Poole i DeSanctis, 1993). Većina ovih studija uključuje problematiku dualnosti strukture putem analize sadržaja etnografskih podataka. Međutim, nije nužno da ove studije uključuju ugradnju koncepta vrijeme-prostor u svojim konceptualizacijama. Također, ove studije iskazuju najviše problema koji se očituju kao rezultat aplikacije strukturacijske teorije, posebice u metodološkom pogledu (Phipps, 2001).

Dvadeset sedam studija koristilo je tehniku metodološkog zagrađivanja. Sve studije koje su koristile ovu tehniku, naišle su na isti problem, onaj koji je kritika i implicirala. Naime, metodološki problem ovih studija očituje se u tome što su istraživači morali u jednom trenutku odvojiti strategijsko postupanje i institucionalnu analizu, te tehnički mikro i makro sfere fenomena, kako bi mogli pristupiti proučavanju agencije i dualnosti strukture (primjerice, Berger, 1995; Farrall i Bowling, 1999). „Ovaj čin odvajanja zamjenjuje teorijsku dualnost s metodološkim i empirijskim dualizmom“ (Gregson, 1986: 197).

5.6. Osvrt na aplikaciju teorije strukturacije u empirijskim istraživanjima

Giddens je istaknuo da teorija strukturacije „... neće imati veliku vrijednost ukoliko ne doprinese osvjetljavanju problema empirijskog istraživanja“ (Giddens, 1984: XXIX). Shodno tome, uz pregled ključnih pojmova i koncepata te kritičkih osvrta, naš rad je uključio i pregled aplikacije Giddensove teorije na empirijska istraživanja. Iako su neki autori, čije smo studije zahvatili ovim radom, pretpostavljali značaj ove teorije u istraživanjima raznolikih društvenih procesa te su isticali važnost prevladavanja mikro i makro diskrepancije u vlastitim sferama istraživanja (primjerice, u edukacijskom sistemu, usporedno Schilling, 1992), nismo uspjeli pronaći sociološko istraživanje koje bi poslužilo kao primjer *par excellence* aplikacije teorije strukturacije na empirijska istraživanja u sociologiji. Svi radovi pokazivali su određene probleme, posebno u vidu metodološkog zagrađivanja, ali i konceptualizaciji i operacionalizaciji predmeta istraživanja. Najveći uspjeh u aplikaciji teorija strukturacije polučila je u istraživanjima

upravljanja i organizacije te naprednih tehnologija (poput GDSS-a i ERP-a). Međutim, čak je i u ovim istraživanjima teorija strukturacije, s jedne strane, na određene načine proširena dodatnim konceptima (primjerice, apropiacijom), a s druge strane adaptirana za specifična istraživanja (primjerice, AST).

Pronalazak i dostupnost sociološke literature, odnosno studija koje su aplicirale teoriju strukturacije na empirijska istraživanja pokazao se kao podosta težak zadatak. Iako mnogo autora referira na Giddensovu teoriju strukturacije, većina ih se zadržava samo na teorijskom spektru njezine primjene, ističući važnost povezivanja agencije i strukture (primjerice, Bennoune i Hayef, 1986; Bastien *et al.*, 1995) ili koristi samo neke koncepte teorije za eksplikaciju rezultata (primjerice, Dear i Moos, 1986). Pri tom, često se upotrebljava neki oblik rekonceptualizacije. Kao dobar primjer može poslužiti Berger (1995) koji u svom istraživanju strukturu shvaća kao *kulturne sheme* i resurse. Ovo shvaćanje Berger preuzima od Sewella (1992) koji je kulturne sheme odredio kao formalne i neformalne generalizirane recepte za akciju koje uključuju načine razmišljanja, konvencije, navike u govoru i gestikulacijama i slično. Resursi se u ovoj konceptualizaciji odnose na ljudsku i neljudsku sposobnost koja omogućuje agente da steknu, održavaju i generiraju moć u socijalnim interakcijama. Razloge ovakvom načinu aplikacije teorije svakako možemo tražiti kako u apstraktnosti same teorije strukturacije i nedostatku operacionalnih definicija, tako i u nedostatku pokušaja aplikacije samog kreatora teorije.

6. Zaključak

Teorijom strukturacije Giddens je želio premostiti jaz između mikro i makro fenomena u sociologiji, odnosno pripadajućih razina analize agencije i strukture. Temeljna razlika među ovih analiza očituje se u tome da interpretativne sociologije primat daju akciji i značenju u objašnjavanju ljudskog vladanja, dok strukturalizam i funkcionalizam taj primat daju strukturi pritom naglašavajući njezin prinudni karakter. Giddens ističe da su se razlike ovih perspektiva često uzimale kao epistemološke, ali u stvari te razlike su ontološke. Zbog toga, Giddens se odlučio na razradu vlastite ontološke pozicije koja zbog svojih postavki nužno prekida odnos sa dominantnim sociološkim teorijama. To ujedno ne znači da se iste u potpunosti negiraju, već eklektički doprinose daljnjem razvoju sociološke misli putem formulacije teorije strukturacije. Prema teoriji strukturacije glavna domena proučavanja u socijalnim znanostima su socijalne prakse uređene kroz prostor i vrijeme. Osnovni elementi kako smo ih u ovom radu predstavili tiču se odnosa agenta i agencije, agencije i strukture te sistema i institucija, a samu srž teorije strukturacije predstavljaju koncepti strukture, sistema i dualnosti strukture koja je predstavljena kroz konstituciju agenata i struktura. Upravo takva konstitucija reprezentira strukturalne osobine socijalnog sistema.

Obradom koncepata strukturacijske teorije objasnili smo njezine glavne propozicije i prikazali način na koji Giddens smatra da se društvo treba proučavati. Zbog razrade vlastite ontologijske pozicije, strukturacijska teorija najviše je kritizirana u vidu redefiniranja, to jest nejasnog određenja strukture kojim se ona prema mišljenju nekih autora svodi na akciju. Također, ova teorija je kritizirana zbog ne davanja operacionalnih definicija, analize putem metodološkog zgrađivanja te nedovoljnog pridavanja značaja elementima koji ograničavaju agenciju, odnosno koji prinudno djeluju na postupanje agenata. Jedna od važnijih kritika svakako je i ona za zanemarivanje zbiljskog ontološkog dualizma akcije i strukture. Ipak, kako smo u ovom radu pokazali, smatramo da je Giddensova ontološka pozicija legitimna. Nadalje, neki autori upućivali su i kritike u pogledu apstraktnog karaktera teorije čije definicije nisu operacionalizirane i sistematizirane. Međutim, ovdje ostavljamo otvorenim pitanje zašto se Giddens odlučio na apstraktnu eksplikaciju teorije. Ponudit ćemo mišljenje da prekid odnosa sa velikim, dominantnim teorijama nije nimalo jednostavan zadatak te

pretpostavlja veliki otpor. Taj otpor očit je u vidu kritika koje iscrpno argumentiraju stavove i razloge koji dovode do odbacivanja nekih postavki teorije poput dualnosti ili čak cijele teorije u pogledu empirijskog istraživanja. Većina upućenih kritika iznimno je vrijedna i na njih pri proučavanju teorije strukturalizacije uvijek treba reflektirati. Ipak, treba imati na umu razvoj i pomirenje te činjenicu da su najžešće kritike ove teorije došle neposredno nakon njezine formulacije.

Analiza koncepata teorije strukturalizacije i pregled njezinih kritika uputila nas je u istraživanje njezine primjene. Kako je vrijeme odmicalo, teorija strukturalizacije postupno je pronalazila svoje mjesto u empirijskim istraživanjima. Putem eklektičkih formi ugrađivala se u upravljačku i organizacijsku znanost te se uz razne ekstenzije etablirala u proučavanju odnosa tehnologije i ljudske agencije. Njezina vrijednost posebno se očituje u razumijevanju društvenih procesa, posebno u vidu adaptacije zaposlenika na nove tehnologije. Upravo apstraktnost i nedostatak operacionalizacije, ali epistemološki i ontološki snažna potkovanost teorije nudi ogroman prostor za kontemplaciju i spoznaju, a razvojem i za precizno i konkretno određenje vlastitih postavki. U tom smislu, ova teorija daje slobodu primjene ograničenu samo znanjem i sposobnostima znanstvenika koji će je i dalje razvijati te otvara neka nova vrata za spoznaju, razumijevanje i proučavanje društvenih procesa. Drugim riječima, budućnost teorije strukturalizacije ovisi o njezinom revidiranju i razvoju u pogledu operacionalizacije i sistematizacije internih definicija i konceptualizacija čiji glavni zadatak mora biti usmjerenost na primjenu u empirijskim istraživanjima.

Ipak, u vidu aplikacije na empirijska istraživanja u sociologiji, zaključujemo da teorija strukturalizacije nije polučila zavidne rezultate. Razloge ovog neuspjeha upućujemo tražiti upravo u nekim stavkama koje je implicirala kritika, poput nedostatka operacionalizacije definicija i prebliskog povezivanja strukture i agencije koja, pri analizi u kojoj se koristi metodološko zgrađivanje, nužno ostavlja po strani spektar fenomena koji se odnosi ili na mikro ili na makro sferu. Istovremeno, ovi neuspjesi ne upućuju na odbacivanje teorije u pogledu primjene na empirijska istraživanja već snažno upućuju na njezino revidiranje i eventualno ekstenziviranje uvođenjem dodatnih koncepcija, rekonceptualizacija i sistematiziranih operacionalnih definicija.

Sažetak

Teorija strukturacije izrađena je s pokušajem transcendiranja tri istaknute tradicije misli u socijalnoj teoriji: hermeneutike ili „interpretativnih sociologija“, funkcionalizma i strukturalizma. Giddens gradi vlastiti sistem koncepata koje vuče iz teorijskih tradicija interakcionizma, dramaturgije, fenomenologije, etnometodologije, strukturalizma, psihoanalitičke teorije, funkcionalizma, pa čak i marksizma u određenom obliku. Koncepti strukture, sistema i dualnosti strukture jezgra su teorije strukturacije. Iako su se mnogi teoretičari različitih perspektiva bavili pojmom socijalne strukture, Giddens smatra da ona nije adekvatno konceptualizirana da bi odgovorila na zahtjeve socijalne teorije. Kritika teorije strukturacije uglavnom se tiče problema prevladavanja dualizma objektivizma i subjektivizma, društva i individue, strukture i akcije, makro i mikro analize, te institucionalne i interpretativne analize. Usustavljenu kritiku Giddensovoj teoriji strukturacije dala je Margaret Archer koja razvija morfogenetski pristup i primjenjuje ga na problem strukture i agencije. Pregled literature ukazuje nam da je teorija strukturacije postala velika inspiracija za istraživanje procesa te se do danas najčešće koristila u području istraživanja upravnih i organizacijskih studija.

Ključne riječi: strukturacija, agent, agencija, dualnost strukture, aplikacija teorije strukturacije

Summary

Theory of structuration is composed with an attempt to transcend three prominent traditions of thought in sociological theory: hermeneutics or „interpretative sociologies“, functionalism and structuralism. Giddens had built his own system of concepts that were drawn upon theoretical traditions of interactionism, dramaturgy, phenomenology, ethnomethodology, structuralism, psychoanalytic theory, functionalism, and even Marxism in a certain form. Concepts of structure, system and duality of structure are the core of the theory of structuration. Although many theorists of different perspectives have addressed the notion of social structure, Giddens thinks that the theory wasn't adequately conceptualised to answer the demands of social theory. The critique of structuration theory is mostly concerned with the problem of

overcoming the dualism between objectivism and subjectivism, society and individuum, macro and micro analysis, and institutional and interpretative analysis. Systemised critique of Giddens's theory was given by Margaret Archer who had developed the morphogenetic approach and applied it to the problem of structure and agency. Examination of literature has shown that the theory of structuration had become a great inspiration for process study, and was until today used in the field of management and organisation study.

Key words: structuration, agent, agency, duality of structure, application of structuration theory

Literatura

- Abercrombie, N., Hill, S. i Turner, B. S. (1980) *The Dominant Ideology Thesis*. London: Allen & Unwin.
- Archer, M. S. (1996) *Culture and Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. S. (1995) *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. S. (1985.) Structuration versus Morphogenesis. U: Eisenstadt, S. N., Helle, H. J. (ur.) *Macro-Sociological Theory: Perspectives on Sociological Theory Vol. I*. London: Sage.
- Barley, S. R. (1986) Technology as an occasion for structuring: evidence from observations of CT scanners and the social order of radiology departments. *Administrative Science Quarterly*, 31 (1): 78 – 108.
- Barley, S. R., Tolbert, P. S. (1997) Institutionalization and structuration: studying the links between action and institution. *Organization Studies*, 18 (1): 93 – 117.
- Bastien, D. T., McFee, R. D., Bolton, K. A. (1995) A study and extended theory of the structuration of climate. *Communication Monographs*, 62 (2): 87 – 109.
- Becker, M. C. (2004) Organizational routines: a review of the literature. *Industrial and Corporate Change*, 13 (4): 643 – 678.
- Bennoune, M., Hayef, I. (1986) Class structuration and economic development in the Arab World. *Journal of Asian and African Studies*, 21 (1-2): 44 – 65.
- Berger, R. (1995) Agency, structure, and Jewish survival of the Holocaust: a life history study. *The Sociological Quarterly*, 36 (1): 15 – 36.
- Bourdieu, P. (1977) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burman, P. (1988) *Killing Time, Losing Ground: Experiences of the Unemployed*. Toronto: Wall and Thompson.
- Callinicos, A. (1988) *Making History: Agency, Structure and Change in Social Theory*. Ithaca: Cornell University Press.
- Clegg, S. R. (1989) *Frameworks of Power*. London: Sage
- Cohen, I. J. (1998) Anthony Giddens. U: Stones, R. (ur.) *Key Sociological Thinkers*. Houndmills: Macmillan.
- Cohen, I. J. (1989) *Structuration Theory: Anthony Giddens and the Constitution of Social Life*. New York: St. Martin's Press.
- Dear, M. J., Moos, A. I. (1986) Structuration theory in urban analysis: 2. Empirical application. *Environment and Planning*, 18 (3): 351 – 373.
- DeSanctis, G., Poole, M. S. (1994) Capturing the Complexity in Advanced Technology Use: Adaptive Structuration Theory. *Organization Science*, 5 (2): 121 – 147.
- Den Hond, F., et al. (2012) Giddens á la carte? Appraising Empirical Applications of Structuration Theory in Management and Organisation Studies, *Journal of Political Power* 5(2): 239 – 264.
- Fanuko, N. (2004) Teorija strukturacije i ideologija: neke nerazriješene poteškoće Giddensove teorije. *Društvena istraživanja*, 1-2 (69-70): 195 – 217.

- Farrall, S., Bowling, B. (1999) Structuration, human development and desistance from crime. *British Journal of Criminology*, 39 (2): 253 – 268.
- Feldman, M. S. (2000) Organizational routines as a source of continuous change. *Organization Science*, 11 (6): 611 – 629.
- Gambetta, D. (1987) *Were They Pushed or Did They Jump? Individual Decision Mechanisms in Education*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, A. (1995) *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Giddens, A. (1993) *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Giddens, A. (1982) *Profiles and Critiques in Social Theory*. London: The Macmillan Press.
- Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Gregson, N. (1989) On the (ir)relevance of Structuration Theory to empirical research. U: Held, D., Thompson, J. B. (ur.) *Social theory of modern societies: Anthony Giddens and his critics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gregson, N. (1986) On duality and dualism: the case of structuration and time geography. *Progress in Human Geography* 10 (2): 184 – 205.
- Hagan, J. (1990) The structuration of gender and deviance: a power–control theory of vulnerability to crime and the search for deviant role exits. *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 27 (2): 137–156.
- Layder, D. (2006) *Understanding Social Theory*. London: Sage Publications.
- Layder, D., Ashton, D., Sung, J. (1991) The empirical correlates of action and structure: the transition from school to work. *Sociology*, 25 (3): 447 – 464.
- Layder, D. (1989) The Macro/Micro Distinction, Social Relations and Methodological Bracketing: Unresolved Issues in Structuration Theory. *Current Perspectives in Social Theory*, 9 (4): 123 – 141.
- Layder, D. (1987) Key issues in structuration theory : some critical remarks. *Current Perspectives in Social Theory*, 8 (1): 2 – 46.
- Lockwood, D. (1964) Social integration and system integration. U Zollschan, G. K. i Hirsch, H. W. (ur.) *Explorations in Social Change*. Boston: Houghton Mifflin.
- Merton, R. K. (1968) *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Mouzelis, N. P. (2005) *Sociological Theory: What Went Wrong?* New York: Routledge.
- Mouzelis, N. P. (1990) *Back to Sociological Theory: The Constitution of Social Orders*. New York: St. Martin's Press.
- Nelson, R. R., Winter, S.G. (1982) *An evolutionary theory of economic change*. Cambridge: Harvard University Press.

- Nyandiere, C. M., Kamuzora, F., Lukandu, I. A. (2012) Application of Structuration Theory and Activity Theory in Enterprise Resources Planning Systems Implementation for Universities. *Computer Technology and Application*, 3(3): 385 – 394.
- Orlikowski, W. J. (2000) Using technology and constituting structures: A practice lens for studying technology in organizations. *Organization Science* 11 (2): 404 – 428.
- Orlikowski, W. J., Yates, J. (1994) Genre repertoire: The structuring of communicative practices in organizations. *Administrative Science Quarterly*, 39 (4): 541 – 574.
- Phipps, A. G. (2001) Empirical Applications of Structuration Theory. *Human Geography*, 83(4): 109 – 204.
- Poole, M. S., DeSanctis, G. (1993) Microlevel structuration in computer-supported group decision-making. *Human Communication Research*, 19 (1): 5 – 49.
- Ritzer, G. (1997) *Suvremena sociologijska teorija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Ritzer, G. (2005) *Encyclopedia of Social Theory*. London: Sage Publications.
- Rose, J. (1998) „Evaluating the Contribution of Structuration Theory to the Information Systems Discipline“, *6th European Conference on Information Systems*, 910 – 924.
URL: <http://folk.uio.no/patrickr/refdoc/ECIS1998-Rose.pdf> (19. 06. 2016)
- Sallaz, J. J., Zavisca, J. (2007) Bourdieu in American Sociology, 1980–2004. *Annual Review of Sociology*, 33 (1): 21 – 41.
- Sanderson, S. K. (2016) *Evolutionism and Its Critics: Deconstructing and Reconstructing an Evolutionary Interpretation of Human Society*. New York: Routledge.
- Sewell, W. H. (1992) A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation. *American Journal of Sociology*, 98 (1): 1 – 29.
- Shilling, C. (1992) Reconceptualising Structure and Agency in the Sociology of Education: structuration theory and schooling. *British Journal of Sociology of Education*, 13 (1): 69 – 87.
- Stinchcombe, A. L. (1982) Should sociologists forget their mothers and fathers. *American Sociologist*, 17 (1): 2–11.
- Stone, R. (2001). Refusing the Realism-Structuration Divide. *European Journal of Social Theory*, 4 (2): 177 – 197.
- Thompson, J. B. (1984) *Studies in the Theory of Ideology*. Cambridge: Polity Press.
- Turner, J. H. (1986). Theory of Structuration. *American Journal of Sociology*, 91 (4): 969 – 977.
- Zlatar, J. (2008) Anthony Giddens: Refleksivna projekcija osobnosti. *Revija za sociologiju*, 34 (3): 161 – 182.
- Warf, B. (1988) Regional transformation, everyday life, and the Pacific Northwest lumber production. *Annals of the Association of American Geographers*, 78 (2): 326 – 347.
- Waters, M. (1994) *Modern Sociological Theory*. London: Sage.
- Whittington, R. (1992) Putting Giddens into action: social systems and managerial agency. *Journal of Management Studies*, 29 (6): 693 – 712.

- Witmer, D. F. (1997) Communication and recovery: structuration as an ontological approach to organizational culture. *Communication Monographs*, 64 (4): 324 – 349.